Apr-2018 ISSUE-I, VOLUME-VII (I)

Published Special issue
With ISSN 2394-8426 International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No. 48455

Published On Date 30.04.2018

Issue Online Available At : http://gurukuljournal.com/

Organized & Published By

Chief Editor,
Gurukul International Multidisciplinary Research Journal
Mo. +919273759904 Email: chiefeditor@gurukuljournal.com
Website : http://gurukuljournal.com/

INDEX

Paper No.	Title	Author	Page No.
1	Government Policy On Poverty Reduction In India	Dr. Arunabha Bhaumik	1-8
2	Analysing The Barriers In Vendor Managed Inventory In Medical Stores	Ms Jyoti & Dr.Neetu Gupta	9-16
3	Impact Of Training & Development Programmes On Teachers Performance	Dr. Hitesh A. Kalyani	17-22
4	Gendered Media, Identity And The Marginalized Groups: Understanding The Lives Of India's Third Gender	Ruman Sutradhar	23-27
5	महाराष्ट्रातील स्त्री शिक्षण आणि प्रगती	प्रा. डॉ. वंदना रामदास चवरे	28-33
6	महाराष्ट्रातील समाजकार्य महाविद्यालय ग्रंथालयांचा अभ्यास	प्रा. वर्षा अ तिडके (शनिवारे)	34-41
7	औरंगाबाद जिल्हातील शालेय पोषण आहार योजणेनाला पालकांचा प्रतिसाद एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. सानप सुजाता विक्रम	42-46
8	शेळी पालन	कल्याण गंगाराम सरोदे	47-50
9	स्त्री-शिक्षणासाठी आधुनिक विचारप्रवाह -एक अध्ययन	प्रा. डॉ. वंदना रामदास चवरे	51-55

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Apr– 2018
Issue–I, Volume–VII (I)

GOVERNMENT POLICY ON POVERTY REDUCTION IN INDIA

DR. ARUNABHA BHAUMIK
Associate Professor in Commerce
P.K.College, Contai Purba Medinipore West Bengal, 721401

Abstract:

After independence, the welfare government is trying to improve these villagers economical background through 5-years plan. In 1st plan period, the government gave stress on increasing agricultural products. In 2nd plan period, the government understood that agricultural product will be high if the fertilizers are used in the agricultural fields. So gave stress on fertilizers industry in India. In this way the government tried to improve their economical conditions. Not only that the Government tried to introduce so many welfare schemes for their upliftment through Gram Panchayats. India has so many scopes for alleviating poverty through small scale industries. In this sector, less investment is needed but profit will be earned maximum. As it is labour intensive project, maximum population will be engaged and the unemployment will be reduced.

Keynotes: British rule, Independence, Government welfare schemes for poverty alleviation.

INTRODUCTION:

Since independence, our government's motive is to do welfare of the country. India was near about 200years under the British rule. In these periods, the Indians had spent their life in miserable conditions. The British tried to collect our wealth by hook and cook and ultimately they sell it as finished product to the rest of the world with maximum profit motive. In this way the maximum number of people who lived in the village they are tortured by the British soldiers and at last they have changed into poor peasants and home-less. They were bound to depended on village Mahajans(who give them loan as money, food in lieu of mortgaging gold, land & house). But the poor peasants were not able to repay the loan amount with interest within the stipulated time. The village Mahajans captured their mortgaging articles. Ultimately, these peasants became landless, homeless for not repayment of their demanding dues. Very few repaid their demand, maximum failed to pay it. In this way they have become neglected people in India. But these people are the backbone of the Indian economy, because they are the main pillar of the village level economical activities. India is basically agricultural based country. 70% of the people lived in the village; they spent their life through agriculture& agricultural activities. But the dual pressure of Mahajans & the British ruler they gradually became poor more and more.

After independence, the welfare government is trying to improve these villagers economical background through 5-years plan. In 1st plan period, the government gave stress on increasing agricultural products. In 2nd plan period, the government understood that agricultural product will be high if the fertilizers are used in the agricultural fields. So gave stress on fertilizers industry in India. In this way the government tried to improve their economical conditions. Not only that the Government tried to introduce so many welfare schemes for their upliftment through Gram Panchayats.

Former Prime Minister late Shri Rajib Gandhi had once famously said that only 16 paisa out of one rupee sanctioned by government reach the poor. Ayer Swaminathan had commented that "Likelihood of money reaching the poor would be higher if we simply drop the money by helicopter or a gas balloon into rural areas than route it through employment programmes.

Dr. B.R.Ambedkar struggled for few welfare schemes. He was one of the founders of Employment Exchange in our country for employments to the unemployed educated young generations. He established National power grid, Central water Irrigation for to fulfill his dream for green India & sufficient production of food grains, Scholarships and stipend, are being provided to SC & ST students, supply of books, educational equipments and stationary. Grants have also been provided for construction of schools and hostel buildings. Provisions have also been made in integrated Rural Development Programme (IRDP) and Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act(MGNREGA). Various housing schemes, like indira Awas Yojana, have been initiated for construction of micro habits and housing units for SC's ST's and top priority is being given for supply of drinking water. Assistance is given to them for self –employment like setting up poultry and dairy units. Training and coaching centers have been established for the training of SC/ST persons in order to achieve success in getting services.

Table-1

Performance of the Mahatma Gandhi NREGA (National Overview)

	(Fy06-07)	(Fy07-08)	(Fy08-09)	(Fy09-010)	(Fy10-11)	(Fy11-12)	(Fy012-13)	(Fy13-14)
Total job card issued (in crore)	3.78	6.48	10.01	11.25	11.98	12.50	12.79	12.72
Employment provided to households (in crore)	2.10	3.39	4.51	5.26	5.49	5.06	4.98	3.81
Total Person days (in crore)	90.5	143.59	216.32	283.59	257.15	218.75	229.86	134.80
SCs	22.5 (25%)	39.36(27%)	63.36(29%)	86.45(30%)	78.76(31%)	48.47(22%)	50.96(22%)	31.53(23%)
STs	32.98(36%)	42.07 (29%)	55.02 (25%)	58.74 (21%)	53.62 (21%)	40.92 (19%)	40.75 (18%)	21.09 (16%)
Women	36.40 (40%)	61.15 (43%)	103.57 (48%)	136.40 (48%)	122.74 (48%)	105.27 (48%)	117.93 (51%)	73.33 (54%)
Others	34.56 (38%)	62.16 (43%)	97.95(45%)	138.4 (49%)	124.78 (48%)	129.38 (59%)	138.14 (60%)	82.18 (61%)
Person days	43	42	48	54	47	43	46	35

per HH (Days)								
Budget Outlay (in crore)	11300	12000	30000	39100	40100	40000	33000	33000
Central Release (in crore)	8640.85	12610.39	29939.61	33506.61	35768.95	29189.77	30009.96	29885.92
Total available fund (in crore)	12073.55	19305.81	37397.06	49579.19	54172.14	48805.68	45051.43	37084.76
Expenditure (in crore)	8823.35 (73 %)	15856.89 (82 %)	27250.10 (73 %)	37905.23 (76 %)	39377.27 (73 %)	37072.82 (76 %)	39657.04 (88 %)	24848.75 (67 %)
Expenditure on Wages (in crore)	5842.37 (66 %)	10738.47 (68 %)	18200.03 (67 %)	25579.32 (70 %)	25686.53 (68 %)	24306.22 (70 %)	27128.36 (72 %)	17832.19 (76 %)
Total works taken up (in lakh)	8.35	17.88	27.75	46.17	50.99	80.77	106.51	111.64
Works completed (in lakh)	3.87	8.22	12.14	22.59	25.90	27.56	25.60	11.17
Water conservation (in lakh)	4.51	8.73	12.79	23.43	24.26	48.81	49.26	45.41
Rural connectivity	1.80	3.08	5.03	7.64	9.31	13.86	13.04	12.62
Any other activity	0.34	0.56	0.28	0.98	1.06	2.31	9.87	9.65

Source: MGNREGA-Report to the people

From the tables what appears can be summarized as below-

1: Total job card issue gradually increasing from its introduction to the date, which is a sign of prosperity.

2: Employment provided to households-Increased up to financial year2010-11. After that, it has been decreasing slowly which is a negative sign.

3: Person days- Total person days increased at a galloping rate up to financial year2009-10. Gradually it has been decreasing.

4: Percentage of women participation is also increasing, which is a great achievement of introduction of the project for the upliftment of the unemployed women.

5: Budget outlay-The Central government kept upward trend for sanctioning of budget, up to financial year 2010-11. Then onwards, a downward trend is seen.

6: Central release of fund increased when budget was increasing and according to curtailment of budget, release of fund also decreased.

7: Expenditure on wages was increasing but slowly.

8: Total works have increased at a galloping rate, matching with the demand of the local development but works completion report are not satisfactory. It is increasing very slowly due to budgetary control of the government. The Government is giving stress on assets creation of the nation.

Table-2

The MGNREGA Outcomes: FY 2013-2014 till Dec,13 (Physical: Employment)

				Person days in lakh				
Sl.No.	**States**	**No of house holds who have demanded employment**	**No of house holds provided employment**	**Total**	**SC**	**% age of SC participation**	**ST**	**%age of ST participation**
1	Andhrapradesh	5067891	5067891	1910.38	457.4	23.94	249.76	13.07
2	Arunachal Pradesh	139155	106286	22.43	0.02	0.07	19.90	88.75
3	Assam	1097100	1005137	197.92	12.55	6.34	31.85	16.09
4	Bihar	1839340	1432756	525.87	150.26	28.57	11.18	2.13
5	Chhatrisgarh	2439610	2058561	721.55	67.65	9.38	273.03	37.84
6	Gujrat	525013	428334	145.06	12.69	8.75	50.52	34.83
7	Haryana	303772	245423	78.12	38.91	49.81	0.00	0.00
8	Himachal Pradesh	503656	435013	179.85	51.96	28.89	15.48	8.61
9	Jammu & Kashmir	497083	322254	128.01	5.75	4.50	20.23	15.80
10	Jharkhand	993600	907552	306.86	39.14	12.76	113.41	36.96
11	Karnataka	1279992	799282	336.54	55.72	16.56	29.83	8.86
12	Kerala	1596790	1366447	542.44	85.63	15.79	15.72	2.90
13	Madhya Pradesh	2305470	1748436	507.29	94.96	18.72	147.27	29.03
14	Maharashtra	1039311	884149	346.24	32.40	9.36	63.30	18.28
15	Manipur	378221	363501	65.30	0.42	0.65	46.03	70.48
16	Meghalaya	321908	272125	96.63	0.61	0.63	90.49	93.65
17	Mizoram	172228	170982	73.07	0.02	0.02	72.88	99.74
18	Nagaland	384664	379172	81.43	0.62	0.76	76.58	94.04
19	Odisha	1573861	1323502	410.40	68.04	16.58	164.68	40.13

20	Punjab	329345	261029	65.76	51.92	78.95	0.03	0.04
21	Rajasthan	3475719	2950179	1161.33	232.39	20.01	322.38	27.76
22	Sikkim	58465	50166	19.80	0.85	4.28	7.28	36.75
23	Tamilnadu	5956529	5919370	2867.84	846.81	29.53	36.52	1.27
24	Tripura	595427	585556	318.57	53.71	16.86	145.50	45.67
25	Uttar Pradesh	5151416	4474138	1383.76	461.03	33.32	14.16	1.02
26	Uttrakhand	265196	250203	79.78	15.63	19.60	2.72	3.42
27	West Bengal	5410360	4267334	896.09	313.20	34.95	87.18	9.73
28	Andaman and Nikobar	11650	10998	3.57	0.00	0.00	0.43	1 1.96
29	Dadra&Nagar Havely	NR	NR	NR	NR	NR	NR	N R
30	Daman & Diu	NR	NR	NR	NR	NR	NR	NR
31	Goa	3110	3052	.52	0.01	2.04	0.20	38.17
32	Lakshadeep	794	499	0.10	0.00	0.00	0.10	99.18
33	Paduchery	42527	37128	7.10	2.60	36.62	0.00	0.07
34	Chandigarh	NR	NR	NR	NR	NR	NR	NR
	Total	**43759203**	**38126455**	**13479.89**	**3152.89**	**23.39**	**2108.63**	**15.64**

Source: MGNREGA-Report to the people

From Table-2 it is seen that

1: In West Bengal no. of households demanding employment was 5410360. In India the number was 43759203, 12.3% of which are in West Bengal**.** But number of households who are provided employment in West Bengal was 4267334 and in India total number of employment provided was 938126455, out of which 11.19% are in West Bengal. The above percentages of Employments demanded are 12.3% and provided are 11.19%. So it can be said that West Bengal is doing well in employment generation.

2: Total person days created in West Bengal are 896.090 and in India are 13479.60 i.e. only 6% in West Bengal. S.Cs participation in West Bengal is 34.95% and in India that is 23.39%, which is more than national level, in case of S.Ts in West Bengal participation is 9.73% whereas in India it is 15.64%.

Table-3

Employment Generated

Sl. No.	**States**	**Women**	**% of women participation**	**Others**	**Average person days per household**	**No. of households availed 100 days of employment**	**% of household completed 100 days employment.**

1	Andhrapradesh	1116.16	58.43	1203.22	38	198906	3.92
2	ArunachalPradesh	7.05	31.43	2.51	21	8	0.01
3	Assam	48.56	24.53	153.53	20	2814	0.28
4	Bihar	179.56	34.14	364.44	37	50036	3.49
5	Chhatrisgarh	348.24	48.26	380.87	35	80274	3.90
6	Gujrat	65.30	45.02	81.85	34	12301	2.87
7	Haryana	32.75	41.92	39.20	32	5855	2.39
8	Himachal Pradesh	112.56	62.59	112.41	41	15469	3.56
9	Jammu and Kashmir	28.63	22.36	102.03	40	9248	2.87
10	Jharkhand	96.06	31.31	154.31	34	34031	3.75
11	Karnataka	157.00	46.65	251.00	42	42086	5.27
12	Kerala	506.92	93.45	441.09	40	36974	2.71
13	Madhya Pradesh	209.81	41.36	265.06	29	33154	1.90
14	Maharashtra	149.89	43.29	250.53	39	70455	7.97
15	Manipur	22.65	34.68	18.85	18	0	0.00
16	Meghalaya	41.63	43.08	5.53	36	6173	2.27
17	Mizoram	19.73	27.01	0.17	43	0	0.00
18	Nagaland	21.40	26.29	4.24	21	365	0.10
19	Odisha	135.33	32.97	177.67	31	40353	3.05
20	Punjab	34.84	52.98	13.82	25	2838	1.09
21	Rajasthan	781.20	67.27	606.56	39	137627	4.67
22	Sikkim	9.11	46.01	11.67	39	1056	2.11
23	Tamilnadu	2409.10	84.00	1984.51	48	411150	6.95
24	Tripura	151.33	47.50	119.35	54	10786	1.84
25	Uttar Pradesh	306.51	22.15	908.57	31	76770	1.72
26	Uttrakhand	33.20	41.61	61.42	32	5701	2.28
27	West Bengal	300.44	33.53	495.71	21	30126	0.71
28	Andaman and Nikobar	1.62	45.46	3.14	32	179	1.63
29	Dadra&Nagar Havely	NR	NR	NR	NR	NR	NR
30	Daman & Diu	NR	NR	NR	NR	NR	NR
31	Goa	0.38	73.38	0.31	17	2	0.07
32	Lakshadeep	0.03	27.35	0.00	21	0	0.00
33	Paduchery	6.07	85.52	4.50	19	3	0.01
34	Chandigarh	NR	NR	NR	NR	NR	NR
	Total	**7333.06**	**54.40**	**8218.07**	**35**	**1314740**	**3.45**

Source: www.MGNREGA performance

From Table-3, shows that,

1: Women participation in West Bengal was 300.44. In India the number was 7333.06, 4.09% of which was in West Bengal. Participation in other few States was such as TamilNadu, Andhra Pradesh, Kerala and Chhattisgarh were more than West Bengal.

2: Average person days per household- in West Bengal the rate was 21, In India it was only 35

3: No. of household availed 100 days of employment-In West Bengal it was seen that 30126. In India it was 1314740. In West Bengal it was 2.29%. Percentage of household completed 100 days employment in West Bengal 0.71% .In India was 3.45%. This is also an indicator of fulfilling the MGNREGA.

Handloom Industry:

Since independence small scale industries have taken a very important role in Indian economy. About 20%of national income is being contributed by this sector. Almost 70% people are dependent on agricultural activities directly or indirectly for livelihood. With the advancement of science and technology, the idea of small scale industry has changed greatly. More emphasis has been given on agriculture as well as small scale industry. Handloom is such type of industry, which begins with cultivation of cotton plant and ultimately ends up with spinning and making of cotton cloths. In India on an average monthly consumption of cotton textile is 122308198 (in kg). In West Bengal on an average monthly consumption 4449151 (in kg) which is 3.37% and monthly average production of cotton textile in India (in meters) 3012495, in West Bengal on an average production of cotton textile (in meters) 60276, which is 2% in comparison with India. (Census of Handlooms in India 1997-98., National council of applied economic Research). In Medinipore cotton textile production is 142707(in values000). In West Bengal the geo-ecological condition is more or less ideal for cotton plant cultivation and cotton processing. Cotton and cotton clothes are three times more profitable than rice. As it has industrial processing sectors, it provides employment to a considerable number of people including women and children.

The handloom industry runs throughout the year. It has an additional advantage of providing employment to agriculturists even during the slack season. At present this sector acts as a supplementary source of income in most of the district of West Bengal. But this can become a full time more profitable occupation if productions of clothes are organized, marketing and distribution are channelized in the era of globalization, because where consumption is 3.637% in West Bengal but production is 2% in comparison with India. As the demand is high so there is greater scope for production of handloom products in West Bengal which will be more profitable in future.

The financial position of the village level handloom industries suffer from an incurable disease, i.e. paucity of funds. There is little supply of money to cope with ever increasing demand of working capital funding. The Co-operative societies already in operation are unable to satisfy the severe financial crunch towards supply of ever increasing of demand of working capital. The prices of raw materials are increasing everyday and no control over this increase exists. The whole sellers who are practically controlling the entire market of raw materials are also controlling the price thereof and charging very high prices for the same.

It is therefore suggested that there should be some positive control over the above phenomena. Some government control agencies should be established who will operate in

this sector to supply the necessary raw materials to the handloom operators directly at a reasonable price and with a soft rate of interest on the credit on the one hand. On the other hand the agency so established should come forward to foster the marketing of the handloom products at a reasonable price.

It is noticed that positive steps have been taken by the Central Government and State Government in this direction. We may therefore expect that in future a rosy picture will come out and the present decaying position may be a thing of the past.

As India is under- developed country, it has so many resources for the economic development of the country. It is a second largest population country in the world. According to Malthus theory the country will be over populated when its resources will be shortfall for optimum uses, as ratio between populations. So India is lucky, because it has so many resources which can be utilized by its population, but in our country, our human resources are spending their life without employing these resources properly. If these human resources are properly used in a scientific way this country will be more and more developed than any other countries in the rest of the world. Our Government is also trying to abolish poverty through its 5- year plan periods. More stress should be given on small scale industries for the fulfillment of the goal.

China is the first largest population country in the world, theirs electronic goods is also a small scale product which has captured the world market, and in this way they are alleviating of their poverty. Not only that they are producing toys from their small scale industry which are also attractive in the rest of the world for poverty reduction schemes. Giving stresses on small scale industries China is alleviating poverty from their country.

India has so many scopes for alleviating poverty through small scale industries. In this sector, less investment is needed but profit will be earned maximum. As it is labour intensive project, maximum population will be engaged and the unemployment will be reduced.

Conclusions:

Through the Government welfare schemes i,e, MGNREGA, Indira Abash Yojona, grant for SC/ST are not the real poverty reduction process. These schemes do the ideal to the public, they do not try themselves for permanent future earning capacity, they gradually become dependent on Government grant only they do not seek other employment for protect themselves from uncertain future. Government's grant should be in way that the public will be really benefitted through their permanent employment. Such as Toys making, Electronic goods, Fishery, Handlooms, Sea fishing etc. where less investment is needed but scope of large employment for a future golden rosy developing India.

Analysing the barriers in Vendor Managed Inventory in medical stores

Ms Jyoti[1]&Dr.Neetu Gupta[2]
YMCA University of Science & Technology
Faridabad (Haryana)

Abstract: Vendor Managed Inventory came to light after its success story at Walmart. VMI is an agreement for maintaining sufficient stock levels and ensuring customer satisfaction. It is a collaborative approach for maintaining optimum inventory levels in a supply chain. VMI is applied in various industries and the outcomes depend upon the kind of products manufactured or produced. In our study we tried to enlist the barriers of VMI implementation on medical stores around. The research quantified the present barriers using Graph Theoretic Approach and also figured out further scope for removing these barriers.

Keywords: Vendor Managed Inventory,Graph theoretic approach.

Introduction: With the rise of complexities in supply chains,the methods adopted formanagement of inventory levels /stock replenishment techniques also changed. One of those methods which has proved itself in various industries is Vendor Managed Inventory. Thisis applied ondifferent types of industries and inventory model is suggested according to the need of the industry. VMI involves shifting if inventory controls in the hands of the vendor.It differs from the traditional system in the way that no purchase orders are required, transportation costs are shared,stock levels are shared .Vendor gets whole control on inventory and stocks are filled accordingly.

Literature review:

Some researchers like Cachon (2001) [20] says, "VMI alone cannot provide an optimal solution of VMI, both the vendors and retailers must agree on to participate actively in terms of VMI contract and willingly share benefits". Barrat(2003)[8] reviewed and call for the actual economic benefits of VMI applications

The theory of VMI may appear promising, actual results of VMI implementations vary. Dong, Muckstadt, Sabath and Fontanella,(2001)[19] interviewed seven executives in the field of Supply Chain Management and quotes one of these managers saying:"Out of 10 VMI implementations, three or four achieve great benefits. Three or four have some benefits, but not as much as anticipated, and two or three do not get any benefits".While there are many benefits, there are also a number of challenges that may exist in practice and that can potentially reduce the benefits obtained from VMI or lead to failures in VMI programs.Wu, and Yang (2006)(2009)[7,8], Geethaand Uthayakumar (2010)[12] studied the policies for non-instantaneous deteriorating items. Musa and Sani (2012)[17] have studied ordering policiesfor non-instantaneous deteriorating items.

It was observed through the literature review that the VMI has not been able to prove itself in the field of medicine. Even big pharmaceutical companies are facing issues like inefficiency in discovering new drugs and expiry of patents registered in their name. The mainreason is the huge cost involved in research and patents.These companies lack a drive to find a VMI solution .For implementation of VMI many inventory models are already suggested.

We in our research are focussing on the big medical stores around us, it was observed that most of these still note down the sales in registers and don't use any data sharing process between

the supplier and retailer, they seem to show resistance towards change. There are many reasons that came out as a result of discussions in these retail stores.

BARRIERS IN MEDICAL STORES: Barriers as the name suggests is a hurdle in the way of implementation of any strategy/planning. The barriers are more in the field of products that have small life cycle. In our research we have gone through a research on medical stores in our region,it was noticed that till date most of the medical stores with ample sales are not using VMI .Even any kind of software for keeping records is not working for them.. After analyzing the literature and after discussions with the vendors,we have analysed the following barriers, these can be broadly classified into:

Reliability related factors: Between the vendor and supplier the relationship depends on mutual trust and co-operation . Some of the major barriers in VMI implementation in this category are:

- Lack of cooperation
- Delayed response time
- Full control of supplier
- Lack of trust

Lack of cooperation: In a VMI set up where everything works upon mutual cooperation. The medical stores will loose customers if there is lack of cooperation by the vendor. Most of the suppliers deal with multiple retailers so sharing the whole sales information will give an edge to the supplier and the business is affected if he shows preference or cooperates with some other retailer. Most of the retailers considered it as a barrier.

Delayed response time: For better implementation of VMI, the stock at retailers end should be maintained keeping in view the market demand. The response time during the immediate surge in demand should be very quick. The retailers fear increase in price of product or delayed response which losses customers.

Full control of supplier: Since the whole replenishment process is under control of the supplier. This is considered as a barrier rather than opportunity to grow business.

Lack of trust: This sector due to complexity and competition in the market, shows lack of trust when it comes to sharing of data to supplier. This is a significant barrier in implementation.

Management related factors:

- Short shelf life
- Improper storage conditions
- Complexity in handling of products.
- Difficulty in assignment of codes.

Short shelf life: Some of the products have shorter life. Handling them in a proper way and delivering manufactured medicines on time is a challenge for the supplier. This is also a barrier in VMI.

Improper storage conditions: Most of the medicines require an optimum temperature for storage. Some are to be kept at cool temperatures /away from direct sunlight. If this is not taken care of the salts in the medicine become ineffective. This is also a barrier in this process.

Complexity in handling products: As there are different types of medicines available with same composition. For a big store, stock of different companies is required. It makes it a complex chain and proves to be a barrier in handling products.

Difficulty in assignment of codes: The complex nomenclature and variable costs of medicines makes it difficult to assign barcodes and use any inventory maintaining system. The cost of implementing any such system is also high so generally it is avoided by store owner.

Marketing Issues: These issues are related to thedemand and issues that lead to certain changes

- **Unexpected demand**: In medical stores, one cannot predict the demand in case of an epidemic or seasonal change related infections, the demand that stays consistent throughout the year, shoots up to ten times in such cases.
- **Bans by government agencies**: Sometimes medicines are banned if some severe side effects are detected. These can be the medicines which are frequently recommended and big stocks maintained by reputed medical stores. In such situations ,none of the supply chain partner is ready to bear the loss.
- **Impact of new research findings**: New researches in this field sometimes lead to bans on certain medicines or increase demand of a particular medicine .again the barrier here is the loss sharing if sales stop immediately.
- **Failure of predicted sale graphs**: It is quite common that the sales are not consistent to the demands predicted. Predicted sales and actual sales generally show a gap. This too proves to be a barrier in VMI.

Graph theoretic approach : A graph G=(B,E) consists of a set of objects B={B_1,B_2,B_3_____} called vertices or nodes and another set E={ e_1,e_2,e_3,_____} of which the elements are called the edges,each edge is identified with a pair of vertices.The vertices b_i, b_j associated with the edge $e_k$are end vertices of e_k are end vertices of e_k .

Most common representation of graph is by means of a diagram, in which vertices are represented by small points or circles and each edge as a line segment joining its end vertices.

Graph theory has proved its mettle in various fields of science and technology such as physics, chemistry, mathematics, sociology, economics and operations research, linguistics, internet etc. It is not only useful in dealing with structure of the system but also in handling structure of the system.

- Forming digraph: The digraph is a directed graph. Digraph consists of nodes and edges. A node {b_i} will represent presence or measure of the attribute. The number of nodes is equal to the number of factors considered. If node i has some importance over the factor j then arrow will move from i to j. If factor j have relative importance on I then arrow is directed from j to i, based on this digraph is drawn.
- From this, a matrix is developed. It is a m*m matrix, where the diagonal element represent sub-factors and off diagonal elements represent the interactions b/w them.
- Now calculation of 'permanent function' is done.
- Develop the BIV matrix calculating the benefits from the diagraph. Value of permanent function at each sub-factor level provides inheritance for each factor,it is again decided after discussions with experts.
- Now calculate the permanent function 'BIV', which quantities all the VMI benefits.

Formation of digraphs:

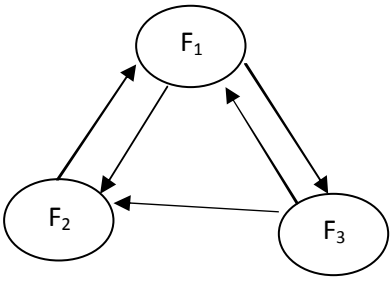

For the first set of factors that act as barriers is given by:

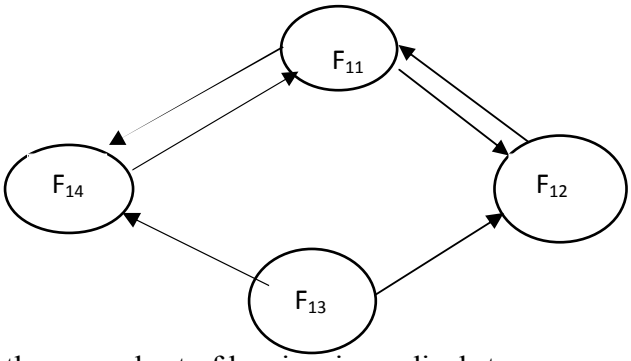

For the second set of barriers in medical stores:

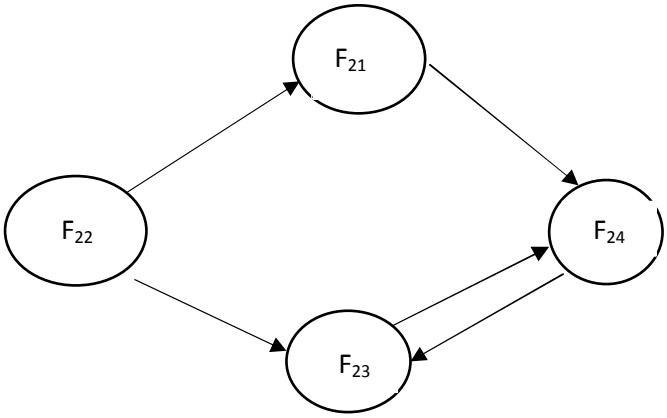

For factors that are related to marketing can be related as:

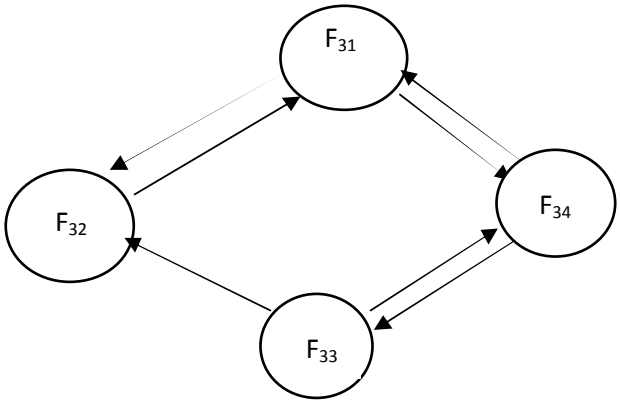

For assignment of values: For assigning values to the inheritance of factors we will use this table

easure of factor	lue Assigned
tremely insignificant	
ery insignificant	
oderately insignificant	
Slightly insignificant	
Medium value	
Slightly significant	
oderately significant	
Very significant	
Extremely significant	

Tabel:II [1,2]

For interdependence of factors in VMI:

Qualitative Measure of factor	lue Assigned
Very low	
Low	
Medium level	
ligh	
ery high	

Tabel III [3,4]

Matrix Representation: The directed graph helps us to look at the interdependencies between the factors.The matrix converts these interdependencies in mathematical form and helps us to calculate the 'BIV' value. Its calculation is done through GTA.

$$BIV = \begin{matrix} \\ F_1 \\ F_2 \\ F_3 \end{matrix} \begin{matrix} \begin{matrix} F_1 & F_2 & F_3 \end{matrix} \\ \begin{bmatrix} 7 & 3 & 3 \\ 4 & 7 & 2 \\ 1 & 3 & 8 \end{bmatrix} \end{matrix}$$

For reliability related factors: The matrix representation for the first set of factors is represented as:

$$F_1^* = \begin{matrix} \\ F_{11} \\ F_{12} \\ F_{13} \\ F_{14} \end{matrix} \begin{matrix} \begin{matrix} F_{11} & F_{12} & F_{13} & F_{14} \end{matrix} \\ \begin{bmatrix} 8 & 4 & 3 & 4 \\ 4 & 7 & 2 & 4 \\ 2 & 3 & 4 & 2 \\ 4 & 3 & 3 & 7 \end{bmatrix} \end{matrix}$$

For management related factors: The matrix representation for factors that relate to management is

$$F_{2=}^* = \begin{matrix} \\ F_{21} \\ F_{22} \\ F_{23} \\ F_{24} \end{matrix} \begin{matrix} \begin{matrix} F_{21} & F_{22} & F_{23} & F_{24} \end{matrix} \\ \begin{bmatrix} 7 & 3 & 3 & 1 \\ 4 & 7 & 2 & 1 \\ 2 & 3 & 4 & 2 \\ 4 & 3 & 3 & 7 \end{bmatrix} \end{matrix}$$

For marketing related factors: The matrix representation for factors that are related to marketing are:

$$F_3^* = \begin{matrix} \\ F_{31} \\ F_{32} \\ F_{33} \\ F_{34} \end{matrix} \begin{matrix} \begin{matrix} F_{31} & F_{32} & F_{33} & F_{34} \end{matrix} \\ \begin{bmatrix} 6 & 3 & 4 & 4 \\ 3 & 7 & 4 & 4 \\ 3 & 4 & 6 & 3 \\ 3 & 4 & 3 & 8 \end{bmatrix} \end{matrix}$$

The application.

In this application part, researchers tried to access benefits of VMI on an industry which using VMI for resolving inventory issues. We followed the following steps:

1) We identified the major factors and used the table I for values.
2) The various sub-factors listed under the major factor were assigned values from table I.
3) Directed graph is developed showing the linkage b/w them.
4) The numerical inheritance values are assigned and the interdependent values are also assigned.(using the tables II and III)
5) The matrix and diagraph are formed for all three categories of factors.
6) The values are calculated for F_1^* , F_2^* , F_3^* and F* using GRAPHER tool.
7) These values are than compared for the factors involved .

Results calculated using GRAPHER:

'GRAPHER' is a tool specifically designed to calculate the permanent function of interdependent factors. This tool is used by us for calculation of result from the matrix obtained using digraph. The numeric value obtained in our case shows the barrier faced by each category of factors.The results we obtained are

tegory of factors	rmanent function	tained value
liability related factors	F_1^*	78.00000
nagement related factors	F_2^*	11.00000
rketing factors	F_3^*	55.00000

The 'BIV' value obtained after use of "GRAPHER" = 593.00000

CONCLUSION:

In this work,we have tried to analyse the barriers in applying VMI on medical stores. For this the barriers are classified into three major categories, their inheritance and interdependence is assessed after discussions with medical store owners and literature available on VMI in pharmaceutical industries and perishable goods industry. The analysis of work through GRAPHER gives us numerical values for the influence of particular category of factors on VMI in medical stores.The factors that are the greatest barrier in VMI implementation are the marketing factors followed by reliability factors and the least affecting barrier is management related factors .So, if we have to apply VMI in medical stores we have to work upon marketing factors which includes unexpected demand, bans by government agencies, impact of new research findings, failure of predicted sale graphs factors so that the collaborative planning can succeed. Most of these prominent factors are not controlled by supply chains so the difficulty of implementing VMI on these medical stores still needs to be worked upon .The BIV value also suggests

that the three categories of factors contribute a lot towards barriers in VMI implementation .

References:

1. Das, S.K. (1996) 'The measurement of flexibility in manufacturing systems', International Journal of Flexible Manufacturing Systems, Vol. 8, No. 67, pp.67–93.
2. Dev, N., Kachhwaha, "Decision Making in the Manufacturing Environment Using Graph theory and Fuzzy Multiple Attribute Decision Making Methods", January 2007 DOI 10.1007/978-1-4471-4375-8,Publisher: Springer Verlag, London
3. C´ardenas-Barr´on, L.E., Trevi˜no-Garza, G., andWee, H.M. (2012),'A Simple and Better Algorithm to solve theVendor ManagedInventory Control System of Multi-Product Multi-ConstraintEconomic Order Quantity Model', *Expert Systems With Applications*,39, 3888–3895.
4. K. Jangra, S. Grover and A. Agrawal (2011), "Digraph and matrix method to evaluate the machinability of tungsten carbide composite with wire EDM", International Journal of Advance manufacturing Technology, vol.56, pp.959-974.
5. K. Jangra, S. Grover, F.T.S. Chan and A. Agrawal (2011), "Digraph and matrix method for the performance evaluation of carbide compacting die manufactured by wire EDM", International Journal of Advance manufacturing Technology,vol.54, pp.579-591.
6. M.N. Faisal, D.K. Banwet and R. Shankar (2011), "Quantification of Risk mitigation Environment of supply chains using graph theory and matrix methods", European Journal of Industrial Engineering, vol.1, no.1, pp.22-39.
7. S.S. and Attri, R. (2014) 'Development of reliability index for cogeneration cycle power plant using graph theoretic approach', International Journal of System Assurance Engineering and Management, Vol. 5, No. 4, pp.700–710.
8. Marloes J.T. Claassen, Arjan J. van Weele, Erik M. van Raaij, (2008) "Performance outcomes and success factors of vendor managed inventory (VMI)", Supply Chain Management: An International Journal, Vol. 13 Issue: 6, pp.406-414
9. Wagner, S., &Neshat, N. (2009). Assessing the vulnerability of supply chains using graph theory International Journal of Production Economics 121 (6), 121-129 DOI: 10.1016/j.ijpe.2009.10.007
10. Wu, K.S., Ouyang, L.Y., and Yang, C.T. (2006), 'An Optimal ReplenishmentPolicy for Non Instantaneous Deteriorating Itemswith Stock-Dependent Demand and Partial Backlogging', *InternationalJournal of Production Economics*, 101, 369–384.
11. Wu, K.S., Ouyang, L.Y., and Yang, C.T. (2009), 'CoordinatingReplenishment and Pricing Policies for Non-InstantaneousDeteriorating Items with Price-Sensitive Demand', *InternationalJournal of Systems Science*, 40, 1273–1281.
12. Geetha, K.V., and Uthayakumar, R. (2010), 'Economic Design of an Inventory Policy for Non Instantaneous Deteriorating ItemsUnder Permissible Delay in Payments', *Journal of Computationaland Applied Mathematics*, 223, 2492–2505.
13. D. J. Cook and L. B. Holder. Graph-Based Data Mining. IEEE Intelligent Systems, 15(2), 32-41, 2000.

14. Maitrayee Mukherjee and Lawrence B. Holder. Graph-based Data Mining on Social Networks. KDD04, 2004.
15. VineetChaoji, Mohammad Al Hasan, Saeed Salem and Mohammed J. Zaki. An integrated, generic approach to pattern mining: data mining template library. Springer Science+Business Media LLC 2008.
16. William Eberle and Lawrence Holder. Mining for Structural Anomalies in Graph-based Data. IEEE. Graph Theoretic Approach for Data Mining.
17. Musa, A., and Sani, B. (2012), 'Inventory Ordering Policies ofDelayed Deteriorating Items Under Permissible Delay in Payments',*International Journal of Production Economics*, 136,75–83.
18. Barratt, M. (2003). Positioning the role of collaborative planning in grocery supply chains. International Journal of Logistics Management,14(2),53-66. http://dx.doi.org/10.1108/09574090310806594
19. Blatherwick, A. (1998). Vendor-managed inventory: fashion fad or important supply chain strategy?. Supply Chain Management: An International Journal, 3(1), 10-11.http://dx.doi.org/10.1108/13598549810200825.
20. Marloes J.T. Claassen, Arjan J. van Weele, Erik M. van Raaij, (2008) "Performance outcomes and success factors of vendor managed inventory (VMI)", Supply Chain Management: An International Journal, Vol. 13 Issue: 6, pp.406-414
21. ***Cachon***, G. ***2001***. Stock wars: inventory competition in a two echelon supply chain. Operations Research. 49(5). 658-674

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Apr– 2018
Issue–I, Volume–VII (I)

Impact of Training & Development Programmes On Teachers Performance

Dr. Hitesh A. Kalyani
Assistant Professor
Department Of Commerce
S.N.Mor College,
Tumsar, Dist. Bhandara

Abstract:-

Teachers are major assets of any organization. The active role they play towards an Educational Institute success cannot be underestimated. As a result, equipping these unique assets through effective training becomes imperative in order to maximize the job performance. Also position them to take on the challenges of the today's competitive business climate. Although extensive research has been conducted in the area of Human Research Management, the same cannot be said on teachers training especially as it concerns developing countries. Education is a broader phenomenon breaking shell of a classroom teaching and has its own importance in every sphere of life. Training & Development Programme helpful for the development of teachers in Educational Institute. Training & Development Programmes play a vital role for the entire organisation. The systematic and effective processing of these vital raw material i.e. education into a meaningful and practicable form depends upon the quality of the way in which it is processed. University Grants Commission (UGC) has shouldered this responsibility in the hands of college teachers. Thus the output, which universities provide to its students, depends upon the quality of its college teachers. The quality of education providers i.e. college teachers is improved, the overall purpose can be served more effectively. The conduct of training and development programmes plays a significant role in improvising the quality of lecturer, if such programmes are implemented effectively and systematically.

Keywords: **Orientation course, Refresher course, training and development programmes, U.G.C., Education.**

Introduction:

Universities in any country can be regarded as the backbone of its educational future and the college teachers can better be described as its architectures. The most vital element in future building and success of any country is education. Education can be judged from its following ingredients:

- **Flow of knowledge**
- **Voluntary and committed response of learner**
- **Mental perception**
- **Progressive improvement**
- **Ideas of universal validity**
- **Development of perfection**
- **Constant up gradation**

In order to improvise the quality of education, there are two significant measures. First, either the syllabus of the university can be enriched or second, the quality of education providers can be improved. Enrichment in the university syllabus can again affect the students who may not be proficient enough to gain all the knowledge. The researcher thus finds necessary to conduct a research study on Role of Training & Development Programmes in Educational Institution.

If life implies growth, and if education is necessary to the full and continued growth of human beings, then education cannot be simply a prelude to adult life or the attainment of some narrow vocation." The end of growth is more growth and the end of education is more education. "The process of education is a continuous process of adjustment, having as its aim at every stage an added capacity of growth."

AIMS OF EDUCATIONAL SYSTEM OF INDIA:

The major aims of Indian educational system consist:

- **Conservation and Perpetuation of Social life**
- **Promotion of Culture and Civilization**
- **Development of Cultural Pluralism**
- **All-round Development of the Individual**
- **Spiritual Development of a student**
- **Responsibility of Social Reconstruction**
- **Development of Quality of Leadership**
- **Promotion of Social Efficiency**
- **Gateway to Lucrative jobs**
- **Society in Miniature**
- **Centre of Community life to solve Social & Cultural Problems**
- **Introduction of Productive work**
- **Satisfaction of human need**
- **Creation of sense of security in human**
- **Development of sense of co-operation**

TRAINING & DEVELOPMENT PROGRAMMES:

It is not only the UGC but also college teachers who have the main responsibilities in regard to conduct of training and development programmes for the teachers. The training and development programmes should be conducted in such a way so to provide maximum benefits to the teachers with minimum efforts and without hampering their normal employment.

In order to analyze the training and development programmes for college teachers or lecturers, first of all it is very necessary to understand what training and development actually meant for and what benefits can be provided by imparting training and development programmes.

TRAINING:

Training refers to effectively systemized and evaluated attempts tin any programmes, tailor made to fit the needs of a particular organization. In harmony with its aims and policy and followed for the purpose of developing in men and women at whatever level or responsibility certain attitudes, actions, skills and abilities, that enable them to make the most effective contribution, as a living organism, to the combined effort; while removing gross inequalities in organization and improving their specific job performance.

Training can be defined from following four factors:

(1) Increasing specific job performance.
(2) Simplification of the system.
(3) Trump card of the take off stage in the process of development
(4) Drilling in quicker performance.

ESSENTIALS OF TRAINING:

1) Knowledge
2) Attitudes
3) Training for all

4) Active participation
5) Timing of training
6) Conformity with objectives
7) Fulfilling certain needs of students
8) Teacher climate

DEVELOPMENT:

Development is a somewhat related concept. It not only improves the performance of current job but also brings about growth of personality; help individuals in the progress towards maturity and actualisation of their potential capacities. Training a person for a bigger and higher job is development. Training is for imparting technical and mechanical knowledge whereas the process of development takes place in top or middle level Teacher, which imparts not only skill and knowledge but also certain personality and mental attitudes.

IMPORTANCE OF TRAINING & DEVELOPMENT PROGRAMMES:

Training is potentially one of the best useful tools available to teachers. A teacher can make use of training to help him to get things done through in a college most effectively and most efficiently. Training helps the teachers in its obligation to communicate its purpose and policies to all levels of students so that they fulfil their dreams and prosper. The most important task of teachers is to improve the competency of the students. Training focuses on interaction problem-solving and information sharing and a means of expeditiously pooling knowledge. Training is a corner- stone of sound Teacher, for it means teaching more effective. The importance of training programme may be expressed in the following heads:-

1. **Training is a service to college: -** It is a service to college in the sense that under the training several useful functions of college can be performed.
2. **Meeting Goals: -** Training helps in achieving the desired output and hence meets the goals. Proper training on good decision making and problem solving and skills training would help achieve the organization goals.
3. **Improving teacher's performance: -** The teacher's performance depends on the effectiveness and efficiency of their work. They need to get trained and developed to increase their efficiency and get trained on required skills so that there are minimal errors and re-work. This would save time and produce quality output.
4. **Increased Result:** - Right training and development sessions at right time will impart the right KSA (knowledge, skill and attitude) to the teachers.
5. **Teachers satisfaction:** - Training also improves the quality of work and work life thus, adding on to teacher's satisfaction.
6. **To meet new challenges:** - Teachers can get trained on the skills which are the demand of the time. Newer challenges crop up with the changing demands, to meet these challenges training imparts the required KSA to the teachers.
7. **Better performance with Increase in quality of teaching:** - As already stated in the need of training programme the objective of training programme to increase quality, by training the teachers, quality may be increased.

8. **Proper utilization of 3 M's:-** "Teacher is the proper utilization of Men, Money and Methods." Trained teachers can achieve target by doing everything with proper planning and by using traits when required.
9. **Standardization: -** With the help of proper and pre-planned training programmes the best available methods of performing the work can be made available to all the teachers.
10. **Team spirit:** - Training and development helps the organization to develop a sense of team work and inter- team institution.

The University Grants Commission is the controlling and governing body and is authorized to conduct training and development programmers for college teachers of universities, which may comprise the followings:

- **Orientation courses**
- **Refresher courses**
- **Educational conference**
- **Seminars**
- **Workshops**
- **Vocational courses**
- **Sandwich Courses**
- **Intensive courses**
- **Symposium**
- **Publication Units**

ORIENTATION PROGRAMME:

This program is mainly intended for the new entrants to the profession of teaching in the colleges and the universities. The program is designed to inculcate in the young persons, who have just finished their formal higher education and have joined institutes of higher education as lecturers, a genuine love for teaching through a total understanding of their duties and responsibilities to their students, peers, college administration and the society at large, and above all to themselves. They are to be adequately informed of the teaching techniques, which have seen a tremendous upheaval over the years and more particularly in recent times through the information technology revolution and all the associated knowledge base.

REFRESHER COURSES:

The Refresher Course is subject-oriented providing opportunities for the serving teachers of colleges and universities to meet their peers in an atmosphere of mutual learning and interaction. The Course is intended to give information about the latest additions to the knowledge base in the subject through acknowledged experts in various activity-fields. The course also helps the teachers in tackling problems associated with introduction of new courses of study and revision of syllabus, and in finding out the latest trends of research in the subject. The Orientation Programs (Duration 4 weeks) and Refresher Courses (Duration 3 weeks)

IMPACT OF TRAINING & DEVELOPMENT PROGRAMMES

- ✓ Teachers thought that the Training & Development Programmes relevant to their occupation.

- ✓ Teachers thought that the Training & Development Programmes content sufficient to cover the course. Teachers thought that the content sufficient to cover the course.
- ✓ Teachers agree that the duration of Training & Development Programmes was adequate.
- ✓ Teachers view that the effectiveness of Teachers Training & Development Programmes was good.
- ✓ Teachers thought that the Teachers Training & Development Programmes are well organised.
- ✓ The various Training and Development Programmes conducted for college teachers colleges are effective, valuable, suitably constructed and conducted proficiently.

IMPROVEMENTS IN TRAINING & DEVELOPMENT PROGRAMMES:

For improving the quality of the programme of teacher training and development:

Undertaking well-planned subject content courses leading to insight into basic concepts, objectives and implications of subjects to be caught in collaboration with university departments;

(a) Introducing integrated courses of general and professional education in universities;
(b) Vitalising professional studies and basing them on Indian conditions through development research;
(c) Improvement of training institutions.
(d) Revising the curricula and programmes at all levels of teacher training.
(e) Systematic and co-ordinated programmes should be organized by university.
(f) Some training is necessary for teachers and suitable arrangements should be made.
(g) The UGC should take the responsibility at the national level for the maintenance of standards in teachers training.
(h) As a substantial allocation of funds should be made available to the UGC for improvement in teachers training.
(i) The UGC should set up a standing committee for teachers training consisting of persons from the profession to deal with standards of teachers training.
(j) The Government of India should make provisions of funds in the centrally sponsored sector to assist state governments develop teacher training.

CONCLUSION:

Followings were conclusion regarding the conduct of training and development programmes of college teachers

Teacher training is not the responsibility of the teacher alone. It is co-operative enterprise. It has to be promoted by several agencies. These agencies are colleges, teachers, Governments and teacher's organizations.

- ➢ Proper incentives should be provided for teacher growth in training. The basic incentive is provided by the dynamic of life in independent India. But inherent motivations should be supported by better rewards for effort and quality of service.
- ➢ Individual teacher should follow ideals of service and participate in community development and develop good human relations and professional activities in college.

- The college themselves should organize training programmes, undertake democratic college administration and provide constructive supervision.
- Teachers' organizations should also provide leadership in bringing about professional growth, co-operate with the Government and lay special emphasis on the provision of professional activities rather than only on the financial improvement of their members.
- Teacher's college should provide leadership in training programmes, provide short-term professional courses for teachers, conduct workshops and promote professional writing.
- The Government should provide constructive inspection, provide training programmes and give financial assistance to other agencies to undertake training programmes.

References:

Name of the book	**Name of the Author(s)**
Research Methodology	S. Sinha & AK Dhiman
UGC 10th Plan (Schemes & Guidelines)	UGC
Research Methodology	P. Saravanavel
Introduction to Quantitative Techniques and Data Processing	K. Venkata Rao
In-service Teaching Education	MA Siddique
A guide of teaching practices	L. Mannon, L. Cohen & K. Morrison
www.ugc.ac.in	UGC Website
www.nagpuruniversity.org/	Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University Web site

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Apr– 2018
Issue–I, Volume–VII (I)

GENDERED MEDIA, IDENTITY AND THE MARGINALIZED GROUPS: UNDERSTANDING THE LIVES OF INDIA'S THIRD GENDER*

Ruman Sutradhar
Research Scholar
Department of Political Science
Assam University, Silchar
Email- rumansutradharfem@gmail.com

Abstract

Media is the most powerful and influential means of communication in today's world which can not only have a positive impact but also have a negative impact on the society as a whole. Media is gendered in the sense that it communicates stereotypical images of the sexes to the world. For instance, men are often shown as aggressive and the sole bread earner of the family, women are shown as workers as well as care takers and the third genders, who are the most underrepresented, are shown as begging or giving blessings to the new born. Of the three sexes, women are at the margins but the third genders are beyond the margins. Recent researches on the marginalization of the third sex have no doubt raised their issue among a group of researchers, but that is mostly from a health perspective. As to understanding their lives as an inseperable part of human society has remained largely underrepresented in media, especially visual media. Under the backdrop, the paper is an attempt to understand how media is gendered in a developing country like India, which will constitute the first part of the paper. The second part will focus on some exceptions like the case of Laxmi Narayan Tripathi, the celebrity hijra. It will focus on how a third gender people like Laxmi Narayan Tripathi and Manobi Bandopadhyay could confidently stand for their identity, especially their gender identity where media played a strong role. Hence, this section will focus on how media can have a positive impact on the lives of the marginalized groups, in the light of their autobiographies. This will be followed by a concluding part on the lives of India's third gender and the positive changes that can be brought by media.

Keywords: Media, Gender, Identity, Third Gender, Marginalized Groups, Hijra.

Introduction

"Why explore the relationship between media, gender and identity? Media and communications are a central element of modern life, whilst gender and sexuality remain at the core of how we think about our identities"-writes David Gauntlett, the British sociologist and media theorist in his 2008 book on Media, Gender and Identity. Media exerts considerable amount of influence on the common masses through various means like television, internet or magazines. In most Indian families, housewives are mostly engaged in watching TV programs, be it serials, movies or other realistic programs; the male sections are mostly engaged in watching news or movies, youths are in constant touch with internet and popular culture, while kids with cartoon programs. This is commonly found in rural and semi urban areas, while urban areas have far more modernized with an equal basis of sharing media. As we know a majority population of India, around 70%, resides in rural areas, the content of programs in media is vital as it influences the mind of the audience positively and negatively. Media has the "power to represent 'socially acceptable' ways of being or relating to others, as well as to allocate, or more usually withhold, public recognition, honour and status to groups of people" (Carter & Steiner, 2004, p. 1). To clarify, the gendered nature of media played an important role in the social

acceptance of men as sole bread earners of the family and women as the one taking cooking responsibility in home in a country like India. In fact, the social recognition being placed to the dominant sections of society based on caste, class and gender is a vital factor due to which a rich upper caste man is more accepted socially compared to a poor woman. Again, the underrepresentation of the third genders in media is a reason why the social group today is a neglected part of our society. The neglected status leads to ignorance, unawareness and discrimination, which is a major reason why they hesitate to share their identity with the world. Media representation on gender issues and gender recognition is important because media has the power to enable a marginalized group as socially acceptable. As to the third genders whose gender identity remains at the core of their marginalization, media's role can really bring significant changes.

Conceptual Framework: Media, Gender, Identity and Marginalization

Media, one of the most influential means of communication in present day world, is a medium or instrument of communication through which people's expressions, thoughts and feelings are conveyed to a large number of people at a time. Media is gendered, where gender has been defined as a socio-cultural concept and can be understood in terms of one's masculinity or femininity. It cannot be understood in separation from sexuality that constitutes an individual's identity. Now, the connection between identity and gender can be known from the fact that "gender is only one part of an individual's sense of self (Gauntlett, 2008, p. 15)". Identity has been defined by the British Sociologist and media theorist Gauntlett (2008) as "complex constructions" (p. 15). For instance, "A transgendered person has a gender identity which does not match their anatomical sex. A person with a female body and a male gender identity is transgendered[1]". Gender identity is an individual's "internal sense of masculinity or femininity or both or neither" (National Center for Transgender Equality, 2009; National Center for Transgender Equality, 2014; Transgender people and the Law, 2015.). In simple words, gender identity is nothing but an individual's own perception and identification about their own gender. Now, this gender identity of an individual when expressed by the individual himself/herself refers to gender expression which constitutes one's identity in public. This identity is then conveyed to the general public through media which shapes people's views on a particular social group along the lines of gender, men, women or transgender or exclusion/inclusion as dominant and marginalized, where marginalized are the one's who are pushed to the outer margins of society through the process of marginalization, whereby,

> …people are systematically blocked from rights, opportunities and resources, resulting in the prevention of the individual members from full participation in the economic, social and most importantly political life of the society in which they live (Sutradhar, 2015, p. 2771).

Understanding the lives of India's Third Gender

> I was very confused; my life seemed like a never-ending maze—each time I arrived at the same bend. Who was I? Why was my body different from my soul or was I mistaking my

[1] See Joan V. (n.d.). *Transgenderism*. Retrieved June 27, 2017, from http://www.ict.griffith.edu.au/joan/ts/ts.pdf.

> identity?…Most of the people I knew concluded that I was a homosexual…They were not sure of my genital status.
>
> Manobi Bandyppadhyay
> A Gift of goddess Lakshmi (2017): 31

The third genders of India are one of the most excluded and marginalized social groups of India. The main factor behind their marginalization is their gender identity which does not place them in the well accepted binary conceptions of male/female. Their perception of sex, sexuality and gender is different and/or opposite from the anatomical and biological sex organs they posses. The celebrity hijra Laxminarayan Tripathi writes in her autobiography (2015), "a hijra is neither a man nor a woman. She is feminine but not a woman. He is masculine, a male by birth, but not a man either" (p. 40). In India, hijras are mostly born as male with high levels of male hormone testosterone but are psychologically female. However, there are also such individuals who are born with high levels of female hormone estrogen but are psychologically male. The term hijra is generally not used for such born women. They are instead called tomboys and butch females (Tripathi, 2015. p. 173). Both the groups transgress social norms, take to cross dressing and adopt social mannerisms of the opposite sex due to which they are called as transgenders. The issue of transgenders is a much researched area in western countries, but when it comes to a developing country like India, it is still a less talked of issue. As to the academic world, this can still be known to some extent, but to the general public, it's still an ignored matter. Infact, there is widespread confusion on who the hijras actually are? Or, what is the difference between a hijra, tomboy, or a homosexual? One of the vital reasons for this is the underrepresentation of the third genders in media, be it hijra, a transgender or transgsexual. The third gender didn't yet receive enough media coverage with few exceptions like the case of Laxminarayan Tripathi and Manobi Bandyopadhyay. Both of them have taken help of press media to publish their autobiographies and have received considerable attention from media personals, scholars and social activists as well.

The case of Laxminarayan Tripathi

Born in a high caste Brahmin family of Uttar Pradesh, Laxminarayan Tripathi, alias Raju was the second child of the house. Laxmi stayed with her parents and siblings in a shanty on the banks of Siddheswar lake in Thane and later in Khopat, Maharashtra. Laxmi's autobiography shows instances of not only sexual assaults and numerous boyfriends during her early days but also struggle for identity, activism and empowerment. Laxmi was a graduate, professional dancer and a model coordinator all of which drived her for being famous and receiving media attention. She faced severe identity crisis from childhood because even though she was born a boy she always felt like a girl. She began to cross dress in college but that was only occasionally. It was only when she met Shabina that she realize she was a hijra or else she felt she was a gay due to her sexual attraction towards men. Laxmi was a dance teacher and she sent her students to TV programs like Boogie Woogie when she was in audience. It was with her entry as performer in Vaishali Sawant's album *Lavani on Fire* that she became stardom overnight. Then one day Salman Khan, the Bollywood superstar called her to participate in *Big Boss* which further enhanced identity. Her work in DWS as a hijra activist received international attention and she

was interviewed by a German national Dorothy for her film *Between the Lines*. The excitement that Laxmi had for receiving media attention despite her gender identity can be understood from this extract of her autobiography *Me Hijra, Me Laxmi*-

At last, the second phase of the shooting of *Between the Lines* was over. I was the heroine of the film! A celebrity hijra (p. 72).

In the "sets of *Big Boss",* Laxmi in her own words "was beseiged by the media (p. 127)". Her role in television programs and her work as activist went on side by side. She was now an international figure invited to World AIDS conference in Toronto, programs in Netherlands, Bangkok, Switzerland, New York and even in the United Nations. Now Laxminarayan Tripathi was a celebrity hijra.

The case of Dr. Manobi Bandyopadhyay

Manobi Bandyopadhyay, born as Somnath Bandopadhyay in her maternal grandparents' home at Chandernagore, was the youngest of the three siblings. Born after two sisters, Manobi's father was proud to have been the father of a son. After three months of birth, the child was brought to Naihati in North 24 Parganas district of West Bengal where she grew up as a boy. She loved to fashion like a girl and usually wore her elder sister's clothes which seemed to be childish acts to her family and relatives. She too had dancing as her passion but was a bright student from her childhood. This was a reason why despite her feminine attitudes all the mouths were shut at her results. She graduated to go to Jadavpur University and entered higher education where she started her career as a student and then as a part time teacher in SriKrishna College, Bagula of Nadia district. She got her permanent job in 1995. Throughout her life she struggled to stand by her gender identity. Local people of the village used to tease her due to feminine mannerisms and long hair saying "Look, Look! Who's this, a man or a woman? (p. 91)". Infact the librarian of the college also made joke of her when her father came to meet her in college saying, "Why has this old man come to you? Are you a schoolboy…er…girl? (p. 91)". Infact her father also had to face insults due to her identity. However, amidst struggles, she could complete her Ph. D. By the time transgender rights were granted legal recognition and Dr. Manobi Bandopadhyay became the first transgender principal of India and got appointment on the Krishnanagar Girl's College. This was a landmark achievement and received attention from media as well as general public. It's a major step towards empowering the marginalized groups of hijras in India.

Analysis

In both cases, it was media which played the most important role. In the first case, Laxmi received media attention which turned Laxmi, a hijra to a celebrity hijra. If it had been so that Laxmi and Manobi were like other hijras who live on begging, dancing and sex work then it would not have been possible for them to receive media attention. Both Laxmi and Manobi were educated and had exceptional things in life. Laxmi is a professional dancer and Manobi is the first transgender principal. These exceptionalities attracted attention from people and that also when people come to know about them through popular media. If it had been so that writing an autobiography attract media attention then why less number of people know about A. Revathi who in her autobiography *The Truth about Me: A Hijra Life Story* also disclosed her later life as an activist? The difference lies in publicity gained through media. In case of Manobi, a university

graduate, her being the first transgender principal is the factor of gaining popularity among common masses also through media.

Conclusion

The two autobiographies *Me Hijra, Me Lakhshmi* (2015) of Laxminarayan Tripathi and *A Gift of Goddess Lakhshmi* (2017) by Manobi Bandyopadhyay clearly shows how media is a powerful instrument providing social recognition to individuals/groups. The positive portrayal of the two hijras by media has a positive impact on society. Also, they are a source of inspiration for the third genders of India-the hijras; alike the case of Shabnam Mausi, the first hijra MLA from Madhya Pradesh. These cases have been in TV programs, news and most importantly social media. If media coverage is increased on the issue of hijras then perhaps the day will not be very far when hijras will not be neglected and be accepted as the third gender of India. This will also change people's perception on the binary notions of male/female by male/female/transgender. This will obviously not change their status in one day but is the only positive step towards the total inclusion of the transgenders and they would not face identity crisis.

References

1) American Civil Liberties Union (2015). *Transgender People and the* Law. New York. Retrieved June 27, 2017, from https://www.aclu.org/sites/default/files/field_pdf_file/lgbttransbrochurelaw2015electronic.pdf.
2) Bandyopadhyay, M. (2017). *A gift of Goddess Lakhshmi.* Penguin Random House India: Haryana.
3) Carter, C. & Steiner, L. (2004). Introduction to Critical Readings: Media and Gender, In C. Carter & L. Steiner, *Critical Readings: Media and Gender* (pp. 1-10). Maidenhead, England: Open University Press.
4) Gauntlett, D. (2008). *Media, Gender and Identity: An introduction*. Abingdon: Routledge.
5) Joan V. (n.d.). *Transgenderism*. Retrieved June 27, 2017, from http://www.ict.griffith.edu.au/joan/ts/ts.pdf.
6) National Center for Transgender Equality (2009). *Understanding Transgender*. Massachusetts Avenue NW: Washington DC. Retrieved November 23, 2016, from https://static1.squarespace.com/static/566c7f0c2399a3bdabb57553/t/566ca7bddf40f3a7317efadc/1449961405065/2009-NCTE-Understanding-Transgender-FAQ-Factsheet.pdf.
7) National Center for Transgender Equality. (January 2014). *Transgender Terminology*. Massachusetts Avenue NW: Washington DC. Retrieved November 23, 2016, from http://www.transequality.org/sites/default/files/docs/resources/TransTerminology_2014.pdf
8) Singharoy, D. K., ed. 2010. *Surviving against Odds: The Marginalized in a Globalizing World*. New Delhi: Manohar Publishers & Distributors.
9) Sutradhar, R. (2015). What caused Marginalization: A Study of the Tea Plantation Women of Cachar. *International Journal of Science and Research.* 4, 2771-2775.
10) Tripathi, L. (2015). *Me Hijra, Me Laxmi*. Oxford University Press: New Delhi.

* A version of this paper has been presented in the International Seminar on Media and Politics, organized by Department of Mass Communications, Assam University, Silchar.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Apr– 2018
Issue–I, Volume–VII (I)

महाराष्ट्रातील स्त्री शिक्षण आणि प्रगती

प्रा. डॉ. वंदना रामदास चवरे
विभाग प्रमुख – इतिहास
लेट. निर्धन पाटील वाघाये कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
सानगडी ता. साकोली जि. भंडारा

समरी :-

शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे एक महत्त्वाचे साधन आहे. कोणत्याही देशाच्या किंवा समाजाच्या नवनिर्मितीत शिक्षण हा घटक अत्यंत मोलाची कामगिरी बजावित आहे. समाजातील उपलब्ध सर्वज्ञानाचा स्त्रोत शिक्षण हेच आहे. त्यामुळे कोणत्याही समाजाची जडण-घडण शिक्षण आणि संस्काराच्या माध्यमातून होत असते. समाजाचा समतोल विकास होण्यासाठी स्त्रियांचे शिक्षण महत्वाचे आहे. त्यामुळे समाजाची प्रगती झपाट्याने होईल.

प्रस्तावना :-

भारतातील शिक्षणक्षेत्राच्या विकासाचा व पर्यायाने त्यातील महाराष्ट्राच्या योगदानाचा जेव्हा विचार केला जाते, तेव्हा महात्मा फुले यांचे नाव सर्व प्रथम येते. सर्व समाज परंपरा व रूढींच्या जोखंडाखाली वावरत असताना शिक्षणाचा विचार करून त्यातून समाज क्रांती घडवण्याचा दृष्टीकोण बाळगणारे महात्मा फुले हे शिक्षण क्षेत्रासाठी आदर्शच आहेत. कारण समाजात सामान्य माणसाला शिक्षणाचा हक्क नाकारला जात असताना स्त्रियांना शिकवण्याची भाषा करून त्याव्दारे समाजामध्ये परिवर्तन घडवून आणण्याचे व ते सत्यात उतरवण्यासाठी अखंड प्रयत्न करण्याचे त्याचे हे कार्य वाखगण्या सारखेच आहे.म्हणून त्यांना महाराष्ट्रातील सामाजिक क्रांतीचे अग्रदुत म्हटले जाते.

ज्योतिबांना सार्वजनिक जीवनात प्रवेश केल्यानंतर भोवतालच्या परिस्थितीचे आकलन होत गेले व त्यातील विदारक सत्य जाणवू लागले. म्हणूनच त्यांनी स्त्रिया व अतिशूद्रांच्या शिक्षणासाठी प्रयत्न करण्याचा निर्धार केला. भारतात स्त्री-शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करण्यात येते व आपल्या देश बांधवांच्या सुधारणे कडे आपलेच लोक कानाडोळा करतात, याचे त्यांना अतीव दु:ख होते. आपल्या शिक्षण कार्यात आपल्या पत्नीची साथ मिळाल्यास स्त्रिया व मुलींच्या शिक्षणासाठी चाललेल्या चळवळीसाठी उपयुक्त ठरेल या दुरदृष्टीने त्यांनी पत्नी सावित्रीबाईचे ही शिक्षण सुरू केले. या साठी पती-पत्नींनी अपार अवहेलना सहन केली. परंतु हे कार्य नेटाने चालू ठेवले. त्याचे फलित म्हणून १८४८ मध्ये भिडेवाडयात मुलींची पहिली शाळा सुरू केली.[१]शिक्षणाचे महत्त्व सांगताना त्यांनी केलेले वक्तव्य खुपच बोलके आहे. जे आजही प्रेरणादायी आहे.

विद्येविनामतीगेली!मतीविनानीतिगेली!!
नीतीविनागतीगेली!गतीविनावितगेले!!
वितविनाशुद्रखचले!इतकेअनर्थ !एकाअविद्येनेकेले.

स्वतंत्र महाराष्ट्र शासनाची शिक्षण विषयक जबाबदारी:-

भारतीय शासनव्यवस्थेचे स्वरूप 'संयुक्त'(फेडरल) प्रकारचे आहेत. भारत हे संघराज्य आहे. विविध राज्येही त्यांचे घटक आहेत. केंद्रसरकारची कामे व राज्य सरकारची कामे अशी स्पष्ट विभागणी संविधानानेच करून दिली आहे.[२] संविधानातील शिक्षणाबाबतच्या घटनात्मक तरतूदी पुढिल प्रमाणे आहेत.

अ)संघसूची-सूची-१:-

६३-ही घटना अमलात येत असतांना बनारस हिंदू युनिव्हर्सिटी,अलिगढ मुस्लिम युनिव्हर्सिटी व दिल्ली विद्यापीठया नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या संस्था आणि राष्ट्रीय महत्त्वाची संस्था म्हणून पार्लमेंटने कायद्याने घोषित केलेली संस्था,

६४ –वैज्ञानिक वा तांत्रिक शिक्षणाच्या भारत सरकारच्या अंशत:वा पूर्ण आर्थिक साहाय्याने चालणाऱ्या आणि पार्लमेंटने कायदा करून राष्ट्रीय महत्त्वाच्या ठरविलेल्या संस्था.

६५ -(अ)व्यावसायिक, औदयोगिक वा तांत्रिक प्रशिक्षण-त्यात पोलिस अधिकाऱ्यांचे प्रशिक्षण ही येते. यासाठी असणाऱ्या केंद्र शासनाच्या यंत्रणा व संस्था:(ब)विशिष्ट अभ्यास वा संशोधन उत्तेजन:(क)गुणांचा शोध लावण्यासाठी द्यावयाचे वैद्यानिक वा तांत्रिक साहय.

६६- उच्च शिक्षण वा संशोधन यांच्यासाठी आणि वैज्ञानिक व तांत्रिक शिक्षण यासाठी असणाऱ्या संस्था यांच्यात एकसूत्रता आणणे वशैक्षणिक गुणवत्तेचे निकष ठरविणे.

ब)राज्यसूची:सूची:२:-

यादी १ मधील ६३,६४, ६५व६६ या तरतुदींना व यादी ३ मधील २५व्या तरतुदीला बाधा न आणता, विद्यापीठीय शिक्षणासह सर्व शिक्षण.

क)सामायिकसूची:सूची३:-

२०आर्थिक- आणि सामाजिक नियोजन.

२५कामगारांचे- औद्योगिक आणि तांत्रिक प्रशिक्षण:

वरील याद्यावरून लक्षात येते की,'शिक्षण'ही संपूर्णपणे राज्यसरकारांच्या अधिकरातील बाब आहे. राज्यातील शिक्षणाचा प्रसार, विस्तार, शिक्षणाचे नियंत्रण व पर्यवेक्षण,त्यांची गुणवत्ता,अभ्यासक्रम व परीक्षा पध्दती इत्यादी सर्व गोष्टींचा विचार राज्य सरकारनेच करावयाचा आहे. याशिवाय घटनेतील कलम ४५ मधील मार्गदर्शक तत्वाची अंमलबजावणी करण्याची शासनावर जबाबदारी आहे. ते मार्गदर्शक तत्व प्राथमिक शिक्षणासंबंधीचे आहे. प्रत्येक मुलाला/मुलीला वयाच्या१४व्या वर्षापर्यंतचे सात/आठवर्षांचे प्राथमिक शिक्षण सक्तीने व मोफत दिले जावे,अशी त्यात तरतूद आहे. केंद्र सरकारचा शिक्षण विभाग सर्वस्तरांवरील शिक्षणाचा विचार करते. योजना आखते, राज्य सरकारच्या उपक्रमांना आर्थिक साह्यही दिले जाते.पण तसे करण्याचे केंद्रावर बंधन नाही.[३]

शिक्षण ही बाब राज्य सरकारच्या अखत्यारीतील असल्यानेच महाराष्ट्र शासनाला आपली शैक्षणिक पुनर्रचनेची योजना स्वतंत्रपणे आखता आली.त्यात स्त्रीशिक्षणासाठी ही शिफारशी करण्यात आल्या.

अप्राथमिक(शिक्षण:-

प्राथमिक शिक्षण हा सर्व शिक्षणाचा पाया आहे. त्यांच्या संख्यात्मक व गुणात्मक प्रगतीवरच व्यक्तीच्या पुढील शिक्षणाची, आर्थिक व औद्योगिक क्षेत्राची प्रगती अवलंबून आहे. प्राथमिक शिक्षणाची व्यवस्था सन१९४७ च्या प्राथमिक शिक्षण कायद्याप्रमाणे चालू झाली. जरूरी प्रमाणे या कायद्यात किरकोळ बदल झाले असले तरी एकंदर कायद्याचे स्वरूप बदलले नाही. प्राथमिक शिक्षणाचे हे सर्व परी महत्त्व लक्षात घेऊनच प्रत्येक बालकाला तो १४ वर्षाचा होई पर्यत ८ वर्षाचे सक्तीचे व मोफत शिक्षण मिळाले पाहिजे, अशी तरतूद भारताच्या संविधानात कलम४५ मध्ये करण्यात आली आहे. आणि ती जबाबदारी राज्यशासनावर सोपविली आहे.[४]

१९६२साली जिल्हा परिषदा स्थापन झाल्यावर प्राथमिक शिक्षण आयोगाच्या शिफारशीवरून राज्य शासनाने१९६८ मध्ये शिक्षणाची 'श्वेतपत्रिका' तयार केली. सर्वाना शिक्षणाची समान संधी, सामाजिक व आर्थिकदृष्टया अविकसित घटकयांच्यावर विशेष लक्ष, शिक्षणातील प्रादेशिक समतोल,गुणवत्ता वाढ, नवे शैक्षणिक प्रयोगही मार्गदर्शकतत्वे स्विकारण्यात आली.

राज्यातील प्राथमिक शिक्षणाची सर्वांगीण चौकशी करण्यासाठी शासनाने 'प्रा.राम मेघे'यांच्या अध्यक्षतेखाली आयोग नेमण्यात आला. या आयोगाने एप्रिल १९९२ मध्ये आपल्या शिफारशी राज्य शासनाला सादर केल्या. प्राथमिक शाळातील मुलामुलींना दुपारचे जेवण, क्रमिक पुस्तके, वह्या, शैक्षणिक साहित्य मोफत देणे, ही समितीची शिफारस आहे. खाजगी शिक्षणसंस्थांना प्राथमिक शिक्षणात वाव असू नये, अशीही शिफारस आयोगाने केली.२००९ मधिल आकडेवारी नूसार शाळेत जाणाऱ्या एकूण मुलांपैकी

३० लाख मुले शाळेत प्रवेश घेत नाहीत. त्यात २० लाख मुली आहेत. राज्यातील ८५ टक्के शाळा जिल्हा परिषदेकडे, ७ टक्के नगर पालिकांकडे व ८ टक्के खाजगी संस्थेकडे आहेत. राज्यातील प्राथमिक शिक्षणात गळतीचे प्रमाण २० टक्के व नापासाचे प्रमाण ४० टक्के आहे. प्राथमिक शिक्षणाचे सुसूत्रीकरण करण्यासाठी राज्यात सर्वत्र जिल्हा प्राथमिक शिक्षण मंडळे स्थापन करण्यात आली आहेत.[५]

बमाध्यमिक(शिक्षण:-

महाराष्ट्रात खजगी संस्थाव्दारे मोठया प्रमाणात चालविण्यात येणाऱ्या संस्थाना शासकिय अनुदान दिले जाते. याबरोबरच स्थानिक संस्था,विश्वस्त संस्था,नगरपालिका,नगरसमित्या मार्फत त्या भागात माध्यमिक शाळा चालवल्या जातात.खाजगी किंवा जिल्हा परिषद व महा नगरपालिकाकडून चालवल्या जाणाऱ्या शाळा, या महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक शालेय प्रमाणपत्र मंडळ (महाराष्ट्र स्टेट सेकंडरी स्कूल सर्टिफिकेट बोर्ड) किंवा भारतीय शालेय प्रमाणपत्र परीक्षा समिती (काऊन्सिल ऑफ दी इंडियन स्कूल सर्टिफिकेट एक्झामिनेशन)आणि माध्यमिक शिक्षण मंडळाचे केंद्रीय मंडळ(सेंट्रल बोर्ड ऑफ सेकंडरी एज्युकेशन)यांच्याशी संलग्न असतातया. शाळामधील मुलींची पटसंख्या वाढली आहे.

२००८साली०९-१,५००पेक्षा जास्त माध्यमिक शाळांमधून जवळ-जवळ ६० लाख विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत.

क)उच्च शिक्षण:-

राज्यातील पहिले विद्यापीठ मुंबई येथे सन १८५६ मध्ये स्थापन झाले.तेव्हापासून १९४७ पर्यंत राज्यातील उच्चशिक्षणाची सर्व व्यवस्था पाहण्याचे काम करणारे हे एकटेच सरकारमान्य विद्यापीठ होते. पुढे राज्यातील शिक्षणाचा पसारा वाढल्याने राज्यात आणखी विद्यापीठे काढण्याची आवश्यकता भासू लागली. त्यामुळे१९४७ सालापासून प्रादेशिक विद्यापीठे स्थापन करण्याचे धोरण सरकारने आखले.त्यानुसार पहिले प्रादेशिक विद्यापीठ पुणे येथे १९४८ साली स्थापन झाले. मुंबई सोडून पूर्वीच्या मुंबई राज्यातील १२ मराठी जिल्हेया विद्यापीठास जोडण्यात आले.मराठवाडयात औरंगाबाद येथे जून १९५८ पासून नवीन विद्यापीठ स्थापन झाले.शिवाय नागपूर येथे स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून विद्यापीठ अस्तित्वात होते. ही सर्व विद्यापीठे आणि त्यांना संलग्न असेलेली महाविद्यालये यांच्या मार्फत उच्चशिक्षणाचे कार्य सुरू होते. बिनसरकारी महाविद्यालयांना सरकारी आर्थिक मदत मिळते. ही मदत राज्यसरकारप्रमाणे केंद्राचीही असते. केंद्रसरकारने युनिव्हर्सिटी ग्रँट्स कमिशनयु).जि.सी.)या समितीची स्थापना केली असून आर्थिक मदत देण्याची व्यवस्था करण्यात आली आहे.[६]

तांत्रिक, व्यावसायिक, वैद्यकीय याक्षेत्रात ही महाराष्ट्राची वाटचाल चांगली झाली आहे.सन२००६०७- च्या आकडेवारीनुसार देशातील एकूण ११,४५८ महाविद्यालयांपैकी महाराष्ट्रात कला व विज्ञान शाखेची१०१८ महाविद्यालये आहेत. इंजिनिअरिंग, तंत्रज्ञान महाविद्यालये२०३ आहेत. तर देशात२०१९ आहेत. एमबीए कायदा इत्यादी विषयीची ४३३ महाविद्यालये राज्यात आहेत तर देशाततीे२६२६ आहेत. उच्च शिक्षणतील भरती संख्या मुलांमध्ये १६.५८ टक्के तर मुलींमध्ये १२.५२टक्के आहे.[७]

राज्यात चार कृषी विद्यापीठे एक आरोग्य विज्ञान विद्यापीठ,एक पशुवैद्यकीय विद्यापीठ,एक तंत्रशास्त्र विद्यापीठ आणि१२अन्य सर्वसाधारण विद्यापीठे असून त्या मध्ये केवळ महिलांसाठी असणारे श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी विद्यापीठ, मुंबई, संस्कृत भाषेचा अभ्यास, संशोधन, विकास, व प्रचार करण्यासाठी स्थापन करण्यात आलेले कवी कुलगुरू कालिदास विद्यापीठ, रामटेक, नागपूर याचा समावेश आहे. या व्यतिरिक्त राज्यात सहा अभिमत विद्यापीठे आहेत. वर्ष २००९१०- मध्ये राज्य शासनाने उच्च व तंत्रशिक्षणा करीता३९४६.७८कोटी रूपयांची तरतूद केली आहे. [८]उच्चशिक्षणाच्या क्षेत्रातही महाराष्ट्र अग्रेसर आहे. गेली दिडशे वर्षे स्त्रीशिक्षण व स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा यांच्या विषयी सतत जागृतीचे प्रयत्न चालू आहेत.

१९६१साली राज्याच्या स्थापनेच्या सुमारास महाराष्ट्रात साक्षरतेचे प्रमाण केवळ१६ टक्के होते. देशभरातील सरासरी प्रमाण तेवढेच होते. त्यानंतरच्या 5 दशकात राज्याचे साक्षरतेचे प्रमाण वाढत जावून २०११ मध्ये ८२.९१ टक्के वर जावून पोहचले त्यावेळी

देशाच्या पातळी वर ते ७४.४५टक्के होते. मुलींमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण देशाच्या पातळीवर ९टक्क्यापासून २०११ मध्ये ६९.४६ टक्क्यांपर्यंत वाढले. मात्र महाराष्ट्राच्या पातळीवर त्यात अधिक वाढ होवून ते १६टक्क्यापासून तब्बल २०११ मध्ये ७५.४८ टक्क्यांवर पोहचले. एकंदरित सरासरी शैक्षणिक प्रगतीपेक्षा महाराष्ट्राची शैक्षणिक वाटचाल अधिक दमदार आहे.परंतु पुरूषांच्या तुलनेने स्त्रियांचा साक्षरता दर नेहमीच कमी आहे. स्त्रियांच्या शिक्षणात सुधारणा होण्याची आवश्यकता आहे. असे खालील तक्त्या वरुन निदर्शनास येते

महाराष्ट्रातील साक्षरतेची टक्केवारी.

वर्ष	१९६१	१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२०११
पुरूष	४२.०	५१.०	६९.६६	७६.५६	८६.३	८९.७२
स्त्री	१६.०	२६.४	४१.१	५२.३६	६७.५	७५.४८
एकूण	२९.८	४१.०	५५.८	६४.९	७७.३	८२.९१

आधार:- Provisinal Tables for 2001-2011 Census of Maharashtra.

२०११च्याजनगननेनुसार साक्षरतेमध्ये केरळचा पहिला क्रमांक आहे. तर महाराष्ट्राने साक्षरतेच्या बाबतीत दुसऱ्या क्रमांकावर झेप घेतली आहे.

भारतातील जास्त साक्षरता दर असलेले राज्य

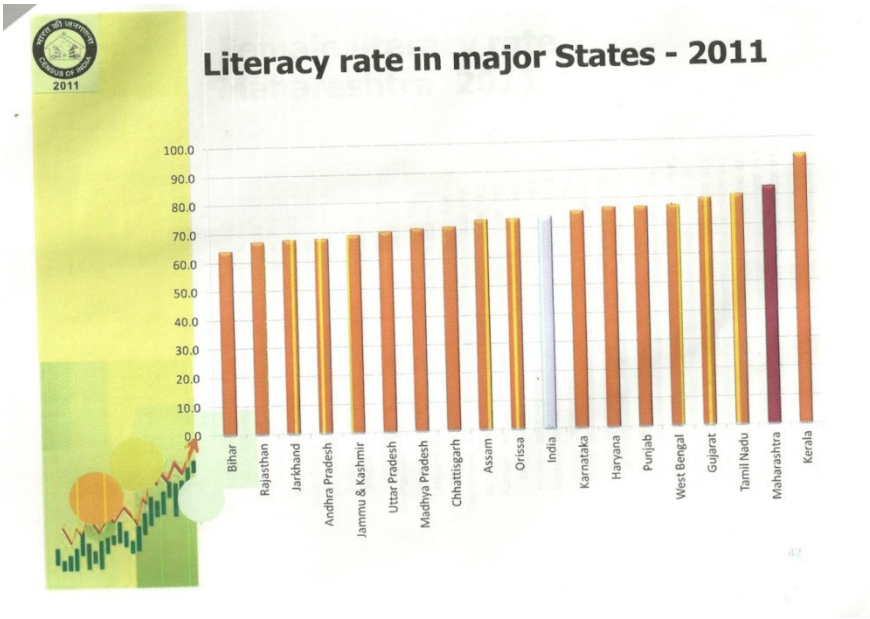

आधार - 2011 Census of India.

महाराष्ट्राचा साक्षरता दर वाढलेला दिसत असला तरी, सर्व जिल्ह्यांमध्ये साक्षरतेचा प्रसार सारख्या प्रमाणात झालेला नाही. उदाहरणार्थ, नंदूरबार, जालना,यांसारख्या जिल्ह्यांमध्ये मुलींच्या साक्षरतेचे प्रमाण २०११ च्या साक्षरतेनुसार ६५ टक्क्यांपेक्षाही कमी आहे. हे खालील तक्त्या मधील आकडेवारी वरून लक्षात येते.

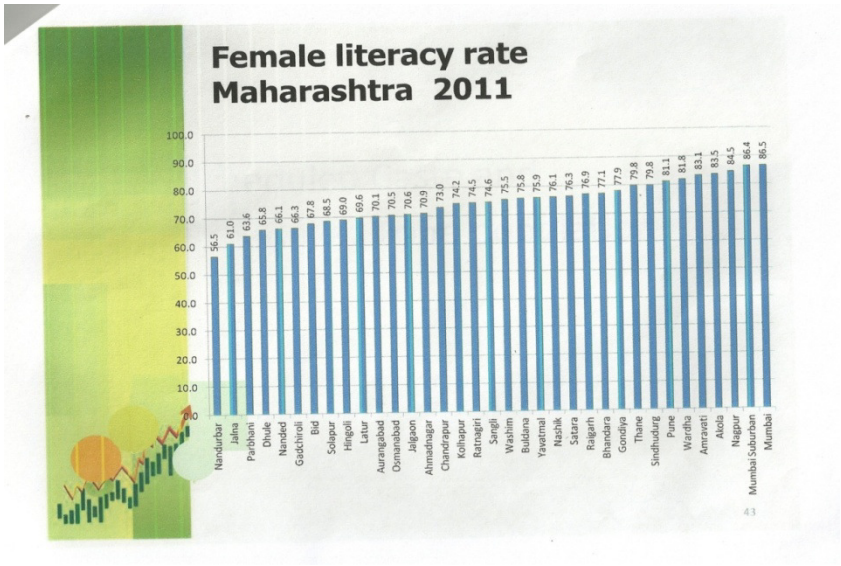

आधार - 2011 Census of India.

समाजाचा विकास जर होईल तर तो फक्त शिक्षणाची कास धरूनच होईल असे ठाम मत डॉ. पंजाबराव देशमुखचे होते. ते तत्कालीन व सद्यकालीन संदर्भातही आवश्यक व उपयुक्तच ठरणारे आहे. त्यांनी आपल्या (१९५०-६५) कार्यकालामध्ये १००सक्तीची शिक्षण केंद्रे उघडली. ११ वर्षे खालील मुला-मुलींना शिक्षण सक्तीचे केले तर न शिकवणाऱ्या पालकांसाठी दंडाची योजना केली. या कार्यासाठी त्यांनी जिल्हा कौन्सिलच्या कर आकारणीमध्ये वाढ करून आर्थिक पाठबळ उभे केले. डॉ. पंजाबराव देशमुखांच्याया कार्यामुळे त्या वेळी अमरावती जिल्हा ग्रामीण विभाग शिक्षण प्रसारामध्ये भारतात दुसऱ्या स्थानावर होता. आज जे शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण दिसून येते, त्याची सुरुवात डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी शिक्षण सार्वत्रिक, सुलभ व सस्त या घोष वाक्याने केली असे म्हटले जाते.

महाराष्ट्रातील शैक्षणिक स्थितीचा विचार केल्यास महाराष्ट्र देशाच्या तुलनेत अग्रेसर आहे, असा अनेकांचा समज आहेमात्र . सरकारणे गोळाकेलेल्या माहितीच्या आधारे प्रवेशाची उपलब्धताकेंद्र .वस्तुस्थिती वेगळी आहे, सरचना,शिक्षकांची संख्या आणि शाळेची गुणवत्ता या चार निकषांच्या आधारे सर्वप्रमुख राज्यांचा शैक्षणिक निर्देशांक काढण्यात आला आणि त्यावरुन वेगवेगळ्या राज्यांचे प्रगती पत्रक तयार करण्यात आलेरीमध्ये महाराष्ट्राचाया क्रमवा . क्रमांक सातवा आहे. देशाच्या पातळीवर तुलना करता, महाराष्ट्राची वाटचाल निश्चितच समाधान कारक वाटत असली तरी जागतीक पातळीच्या तुलनेतती पुरेशी नाही. जेव्हा १०० टक्के स्त्रीसाक्षर होईल तेव्हाच भारताच्या एकूण साक्षरता दरात वाढ होऊन जगा मध्ये जास्त साक्षरता दर असणारा देश गणल्या जाईल. देशाचा विकास घडून येण्यास मदत होईल.आजही स्त्रीशिक्षणात सुधारणेसाठी खुप वाव आणि संधी आहे,यात शंका नाही.

निष्कर्ष :-

भारताला स्वातंत्र्य मिळल्यावर केंद्र सरकारणे व महाराष्ट्र सरकारणे शैक्षणिक सुधारणा करुन जास्तीत जास्त स्त्रियांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली आहे शिक्षण विस्ताराला-स्त्री.विकासाच्या दृष्टीने शिक्षणाचे महत्त्व जाणून त्यावर भर दिला . प्राधान्य दिल्याने महाराष्ट्रातील स्त्रियांचीशैक्षणिक प्रगती होऊ शकलीमहाराष्ट्र राज्यात प्राथमिक ., माध्यमिक व उच्च शिक्षणात स्त्रियांचे प्रमाण वाढले आहेमहाराष्ट्रात माध्यमिक व उच्च शिक्षण . संस्था अधिक प्रमाणात खाजगी स्वरुपाच्या आहेत. तसेच स्वयंसेवी शिक्षण संस्थांची सर्वाधिक संख्या महाराष्ट्र राज्यात आहेम्हणून महाराष्ट्राच्या शिक्षणप्रसारावर ., शैक्षणिक धोरणावर, वैचारिक सामाजिक चळवळींची छाप नक्कीच आहे, हे निर्विवादमहाराष्ट्रातील सामाज . सुधारकांच्या शैक्षणिक चळवळींचा राज्यातील स्त्रियांना फायदा झालाआहेस् .त्रियांचा साक्षरता दर वाढत आहे, ही एक उल्लेखनिय बाब आहे.

तांबोळी शामसुद्दिन (1:महाराष्ट्राचा शैक्षणिक विकास : निराली प्रकाशन, २००७,पृ.क्र. ९६, ९७

रानडे प्रतिभा : स्त्री-प्रश्नांची चर्चा- एकोणीसावे शतक : पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, मार्च २००५, पृ.क्र. १८

(2 १९५० १९४७ !१९४७" # १३

(3 कित्ता पृ.क्र. १४ तांबोळी शामसुद्दिन :उपरोक्त: पृक्र .. ९८

4) कित्ता पृ.क्र. १६

5) मोरे दिनेश : आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास१८१६ ते १९६० :के. एस पब्लीकेशंस २००६ पृ. १४०

6) कित्ता पृ. १४०

7) $ % & ' % ()" ()" $ ')" * + " ;." २०१० # ६६

(8कित्ता पृ.६७

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Apr– 2018
Issue–I, Volume–VII (I)

महाराष्ट्रातील समाजकार्य महाविद्यालय ग्रंथालयांचा अभ्यास

प्रा. वर्षा अ तिडके(शनिवारे)
ग्रंथपाल
फुले आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क
गडचिरोली
Varshaatidke21@gmail.com

सार...

प्रस्तुत लेखात महाराष्ट्रातील विभागनिहाय समाजकार्य महाविद्यालय ग्रंथालयांचा अभ्यास ,व ग्रंथालयांची आवश्यकता समाजामध्ये ग्रंथालयाचे स्थान व्यावसायिक अभ्यासक्रम/शिक्षणाचे महत्व ,समाजकार्य महाविद्यालय व ग्रंथालयाची आवश्यकता तसेच ,संशोधनाची उदिष्टये, संशोधन आराखडा महाराष्ट्रातील जिल्ह्यानुसार महाविद्यालय ग्रंथालये,त्याच प्रमाणे समस्यासूत्रण समाजकार्याची व्याख्या:, विषयाची निवड ,गृहितके, संशोधन पद्धती, संशोधन प्रक्रिया ,संशोधनाचे कार्यक्षेत्र, तथ्य संकलन, संशोधनाची साधने, दुय्यम स्त्रोत, तथ्य प्रक्रीयन ,तथ्यांचे संपादन, तथ्यांचे संकेतीकरण, सारणीयन, तथ्यांचे सांख्यिकीय विश्लेषण व निर्वचन, माहितीचे सांख्यिकीय विश्लेषण :.या सर्व बाबींचा उल्लेख अध्ययन प्रस्तुत लेखात करण्यात आलेला आहे.

प्रस्तावना. ज्ञानलालसा ही माणसाची सहज प्रवृत्ती आहे. या प्रवृत्तीमुळे तो ज्ञान संपादन करण्याचे प्रयत्न करीत राहतो, सातत्याने नवनवीन ज्ञानाचा शोध घेत असतो. या कामी ग्रंथालये मोलाची कामगिरी पार पाडू शकतात. ती लोकांमध्ये ज्ञानप्राप्तीची, ज्ञान संपादनाची जी सहज प्रवृत्ती असते ती जोपासतात. ती समाजातील सर्व थरांतील नागरिकांना कोणताही भेदभाव न करता त्यांच्या अभिलाषेची, गरजेची विविध प्रकारची ज्ञानसाधने उपलब्ध करून देत असल्यामुळे त्यांना स्वशिक्षणाची ज्ञानलालसा जोपासण्याची संधी प्राप्त करून देतात. त्या दृष्टीने ग्रंथालये ज्ञानाची सदावर्तेच असतात, ती वाचकांसाठी ज्ञानाची पाणपोई चालू ठेवण्याचे कार्य चांगल्या प्रकारे करतात. समाजोन्नतीसाठी विविध प्रकारच्या सामाजिक संस्था कार्य करीत असतात. त्यांच्यामुळेच समाजाचा विविध अंगांनी विकास होत असतो. ग्रंथालय ही अशीच एक सामाजिक संस्था आहे. सामाजिक या नावामध्येच या ग्रंथालयाचे स्वरूप दडलेले आहे. इतर सामाजिक संस्थांप्रमाणे या संस्थेचे कार्य एका विशिष्ट क्षेत्रापुरतेच मर्यादित नसते तर ते विविध क्षेत्रांशी, समाजातील सर्व घटकांशी निगडित असते. म्हणजेच ही संस्था सर्वतोपरी समाजाशी निगडित असते. ग्रंथालये समाजातील सर्व लोकांना त्यांच्या गरजेनुसार कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करता सर्वप्रकारच्या ग्रंथालयसेवा उपलब्ध करून देऊन समाजाला प्रगतिपथावर नेण्याचे, त्याची जडणघडण करण्याचे कार्य करतात. समाजाच्या सर्वांगीण उन्नतीमध्ये ग्रंथालयांचे योगदान महत्वपूर्ण आहे. ती समाजाच्या शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक विचार प्रबोधनाला हातभार लावतात,

समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी मूलभूत स्वरूपाचे कार्य करीत असतात. ग्रंथालयांत असलेल्या विविध विषयावरील ग्रंथांच्या माध्यमातून ती आपल्या वाचकांच्या बुध्दीला प्रेरणा देतात, त्यांच्यामधील सुप्त शक्तीला जागे करून त्यांना कार्यप्रवण करतात. वाचकांची जडणघडण करण्याचे हे मोठे सामर्थ्य ग्रंथालयांमध्ये आहे. म्हणजेच समाजाच्या सर्वांगीण विकासामध्ये या ग्रंथालयांचे महत्वाचे योगदान आहे.

ग्रंथालय ही अशीच एक सामाजिक संस्था आहे. सामाजिक या नावामध्येच या ग्रंथालयाचे स्वरूप दडलेले आहे. इतर सामाजिक संस्थांप्रमाणे या संस्थेचे कार्य एका विशिष्ट क्षेत्रापुरतेच मर्यादित नसते तर ते विविध क्षेत्रांशी, समाजातील सर्व घटकांशी निगडित असते. म्हणजेच ही संस्था सर्वतोपरी समाजाशी निगडित असते.म्हणजेच ही संस्था सर्वतोपरी समाजाशी निगडित असते. |

ग्रंथालयांची आवश्यकता...

आपण माहिती युगात राहतो आहोत. येथे आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक वातावरणात काम करण्यासाठी माहितीला महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडावयाची आहे. लोकशाही शासनव्यवस्थेत जागरूक नागरिकाला त्याचे अधिकार आणि कर्तव्ये पार पाडण्यासाठी वेगवेगळया प्रकारच्या माहितीची जास्तीत जास्त गरज असते. माहितीमुळे समाजाची प्रगती व बदल शक्य आहे. निर्णय घेणाऱ्या शासकाला माहितीची गरज असते. आधुनिक कार्यकारी अधिकारी, शेतकरी, उद्योगातील कामगार इत्यादी घटकांना त्यांचे उत्पादन किंवा इमारत बांधकाम करणाऱ्याला इमारत बांधकाम करतांना साधनसंपत्ती जसे जमिनीचा स्तर, पाण्याची पातळी यासारखी माहिती, तिची उपलब्धता, भविष्यातील संकटे याबाबतची माहिती जाणून घेण्याची गरज असते. संशोधक, विद्यार्थी, प्रशासक, उद्योजक, व्यवस्थापक, शेतकरी, कामगार इत्यादींना त्यांच्या दैनंदिन कामकाजासाठी माहितीची आवश्यकता असते. आधुनिक समाज व्यवस्था एकाकी कार्य करण्यासाठी अनुमती देत नाही मानवी विकासासाठी संस्थात्मक किंवा सामाजिक यंत्रणांची मदत घेणे अपरिहार्य झाले आहे.

यासाठी ग्रंथालय हीच संस्था उपयोगाची आहे असे निदर्शनास येते. माहिती गोळा करणे, तिचे संग्रहण करणे तिच्यावर प्रक्रिया करून ती पाहिजे असलेल्या स्वरूपात उपलब्ध करून देणे यासारखे महत्त्वाचेकार्य

समाजामध्ये ग्रंथालयाचे स्थान

ग्रंथालय ही संस्था स्वत:हून उभी राहणारी संस्था नाही. तिचे अस्तित्व समाजाची गरज किंवा पालक संस्थेची गरज म्हणून असते. सर्व प्रकारच्या ग्रंथालयांनी पुढील उद्दिष्टांची पूर्तता करणे अपेक्षित आहे.

१. **माहिती व ज्ञान यांचे माहिती व संप्रेषण केंद्र**
२. **औपचारिक शिक्षण**
३. **निरक्षरांचे शिक्षण**
४. **अनौपचारिक व आयुष्यभर शिक्षण**
५. **शिक्षण**
६. **निरंतर शिक्षण**
७. **संशोधन**

व्यावसायिक अभ्यासक्रम/शिक्षणाचे महत्व सर्व सामान्य माणूस हा समाजाचा एक घटक असल्यामुळे तो सतत समाजातच राहतो, वावरतो, वाढतो व कार्यरत असतो व अधिकाधिक समाजाभिमूख होणाऱ्याचा त्याचा प्रयत्न असतो. ही मानसिकता त्याला समाजातील अन्य घटकांशी एकरूप होण्यामध्ये सहाय्यक ठरत असते. त्यांच्या समाजातील इतर घटकांच्या अडचणींची व समस्यांची जाणीव व माहिती त्याला होत असते. असा जाणता समाजभिमूख माणूस हा इतरांना मदत करण्यास व मार्गदर्शन करण्यास निसर्गत:च प्रवृत्त होतो. येथे समाजकार्याचा प्रारंभ होतो. १२ मदत, मार्गदर्शन करण्याची ही मानसिकताच त्याला समाजकार्यासाठी प्रेरणा देत असते व समाजकार्य करण्यासाठी प्रवृत्त करीत असते. शिक्षण म्हणजे अनुभवातून होणारे परिवर्तन व स्वत:चा समाजाचा विकास अनुभव माणसाला, घरातून, समाजातून येतात. सामाजिक व्यवहार, सामाजिक संबंधातून व्यक्तीच्या आचार विचारांना वळन लागते. याकरीता व्यावसायीक अभ्यासक्रमाचे शिक्षण घेणे आवश्यक आहे.

समाजकार्य महाविद्यालय

महाविद्यालयास 'समाज' मानणे याचाच अर्थ शाळेतील घटकामध्ये दृढ संबंध असणे, समान उद्दिष्टे असणे आणि सर्वांनी एक दिलाने प्रगतीसाठी झटून सहकार्य करणे, अर्थात ही आदर्श समाजाची कल्पना आहे. महाविद्यालयातच आदर्श समाज जीवनाचा अनुभव मिळाला तर विद्यार्थी भावी जीवनात व्यापक समाजाचे उपयुक्त घटक ठरू शकतील व समाजाच्या प्रगतीला त्यांचा हातभार लागेल. महाविद्यालये व शाळा या आदर्श समाज जीवनाचा अनुभव देणाऱ्या प्रतिकृती आहेत. समाजकार्य महाविद्यालयाच्या विद्यार्थ्यांच्या व्यावसायिक प्रदर्शनात त्यांच्या ज्ञानाची फार मोठी भूमिका आहे. समाज कार्यकर्त्याला समाजकार्याच्या विविध क्षेत्रात कार्य करायचे असते. या क्षेत्रात समाजकार्याच्या पद्धतींच्या वापर केला जातो. हे कार्य करताना कार्यकर्त्याला वेगवेगळया प्रकारच्या भूमिका सेवार्थीच्या गरजेनुरूप पार पाडायच्या असतात. ज्ञानाची निवड, उपयोग करायचा असतो, सेवा दयायच्या असतात. वरील प्रकारे कार्य करणाऱ्या कार्यकर्त्याला अनेकविध कौशल्यांची गरज भासते व याकरीता ग्रथालयांची भूमिका फार महत्वाची असते. समाज कार्यकर्त्यात आवश्यक कौशल्य, त्याच्या ठिकाणी शिक्षणातून व सरावातून, कार्यानुभवातून निर्माण होतात. त्यासाठी कार्यकर्त्याकडून जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले जातात. समाज कार्यकर्त्यातील कौशल्ये व कौशल्यपूर्णतेने काम करण्याचे तंत्र, या दोन बाबी कामाचा प्रभाव ठरवतात व वाढवतात. कौशल्यपूर्ण काम/मदत ही

समाजकार्याची विशेषता आहे. यामुळेच अपेक्षित तो प्रभाव साधता येतो, उद्दिष्ट प्राप्त करता येते. कौशल्ये व तंत्र विकसित न झालेला समाज कार्यकर्ता प्रभावहीन ठरतो.

समाजकार्य महाविद्यालय व ग्रंथालयाची आवश्यकता

देशात ग्रामीण व शहरी लोकांचा सर्वांगिण विकास व्हावा. त्याचप्रमाणे तळागळातील लोकांमध्ये राष्ट्रीयता, एकात्मिता व अखंडता निर्माण व्हावी या दृष्टीने समाजकार्य विषयाला शासनाकडून चालना मिळाली. समाजकार्य शिक्षणाचा मुख्य उद्देश अभ्यासले असता त्यात निर्धण आणि श्रीमंत दोघांची साहायता करणे, समाजातील साधन आणि शक्तीचा उपयोग करणे, व्यक्ती समाजाचे कल्याण साधणे, समाजातील सर्व व्यक्तींना विकासाच्या संधी समानतेने प्रदान करणे समाजकार्य, लोकतांत्रीक आदर्श व मावीय अधिकार प्राप्त करणे आणि सर्व नागरिकांना सुंदर जीवन इतर सामाजिक सुरक्षा संबंधी सर्व सामाजिक मानवी आवश्यकता पुर्ण करण्यास मदत करणे आहे.

त्याच प्रमाणे समाजकार्य अभ्यासक्रमात अनेक संधी उपलब्ध आहेत. जसे स्वयंसेवी संस्थामध्ये नवीन रोजगारद्वारे स्वत:ला सिद्ध करण्याची संधी, समुपदेशक म्हणून नौकरीची संधी विविध प्रकल्प राबवून स्वयंरोजगार मिळविता येतो, महिला बालकल्याण विभागात नौकरीची संधी, नेहरू युवा केंद्रात नौकरीची संधी, समाजकल्याण अधिकारी, बालकल्याण अधिकारी, प्रकल्प, समन्वयक प्रकल्प सहाय्यक, प्रर्यवेक्षक अधिकारी, गृहपाल अधिक्षक, समाजकल्याण विभाग, आदिवासी विकास, स्वयंसेवी संस्थात नौकरीची संधी इत्यादी. एकंदरीत समाजाच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने देशामध्ये व राज्यामध्ये समाजकार्य महाविद्यालय स्थापन करण्यात आले व महाविद्यालयाच्या स्थाने बरोबरच ग्रंथालय कार्यरत आहेत.

समस्यासूत्रण

महाराष्ट्र राज्यामध्ये ५५ समाजकार्य महाविद्यालये व त्यांची ग्रंथालये कार्यरत असून या ग्रंथालयाची वाढ व विकास यावर संशोधनात्मक अभ्यास करण्याच्या हेतून विचार १९ करण्यात आला. यामध्ये प्रत्येक विभाग जिल्हा, तहसील यामध्ये या महाविद्यालय ग्रंथालयाची सातत्याने वाढ होत आली आहे. तसेच ग्रंथालयातील पायाभूत सुविधा यामध्ये इमारत, उपक्रम, उपकरणे, ग्रंथसंग्रह, विद्यार्थी, विविध संसाधने माहितीसेवा, सोयी व सवलती काय असतील आणि वाचकांची काय गरज असेल याबाबतीत प्रश्न उभा राहिला. अभ्यासाच्या दृष्टीने माहितीच्या अनुषंगाने या विषयाची निवड करण्यात आली आहे.

समाजकार्याची व्याख्या:–

एलिस चेनी (१९२६) यांच्या मते,

"समाजकार्यात सर्व ऐच्छिक प्रयत्न समाविष्ट आहेत ज्याचा उद्देश त्या आवश्यकतांची पूर्तता करणे आहे. ज्याचा संबंध सामाजिक संबंधाशी आहे. जे वैज्ञानिक ज्ञान आणि वैद्यानिक पद्धतीचा उपयोग करते."

विषयाची निवड

समाजकार्याची सामाजिक भूमिका विचारात घेवून मानवाच्या सर्वांगिण विकासासाठी समाजकार्य महाविद्यालय देशाच्या आणि राज्यस्तरावर कार्यरत आहे. या शासन व्यवस्थेमार्फत उपक्रम आणि कार्यक्रम विकासासाठी राबविण्यात येतात. या कार्यासाठी शासन स्तरावर प्रशासकीय व्यवस्था असून सेवाभावी संस्था कार्यरत आहेत. या दृष्टीने समाजकार्य शास्त्रीय पद्धतीने व सर्वांगिण विकास होण्याच्या दृष्टीने समाजकार्य महाविद्यालय स्थापन करण्यात आले व महाविद्यालयाच्या स्थापले बरोबर ग्रंथालय कार्यरत आहे. भारतात एकूण १८३ समाजकार्य महाविद्यालये व त्याची ग्रंथालय कार्यरत आहे. त्यापैकी महाराष्ट्र राज्यामध्ये ५५ समाजकार्य महाविद्यालये व त्यांची ग्रंथालय आहेत. समाजकार्य महाविद्यालय व त्यांची ग्रंथालय यांची संख्या विचारात घेत तसेच त्यांची विकासात्मक वाढ लक्षात घेता. महाराष्ट्रामध्ये समाजकार्य महाविद्यालय ग्रंथालयाची वाढ विकास संशोधनाच्या दृष्टीने अभ्यास आवश्यक वाटला आणि त्यामुळे संशोधन साहित्याचा आढावा घेण्यात आला. समाजकार्य महाविद्यालय ग्रंथालयाची वाढ व विकासाच्या दृष्टीने अनेक बाबींचा समावेश होतो. त्यामध्ये प्रामुख्याने पायाभूत सुविधा, ग्रंथसंग्रह, मानव संसाधन, आर्थिक संसाधन, माहिती सेवा, उपलब्ध

सुविधा, उपयोजक इत्यादी अभ्यास करणे अतिशय गरजेचे वाटले. त्यानुसार महाराष्ट्रातील समाजकार्य महाविद्यालय ग्रंथालयाची वाढ व विकास या विषयाची निवड करण्याचे ठरविण्यात आले.

विषय शिर्षक (ज्पजसम त्मेमंतबी ज्वचपब)

महाराष्ट्रातील अनुदानित समाजकार्य महाविद्यालय ग्रंथालयाचा विकास: चिकित्सक अभ्यास

विषयाची व्याप्ती (ैबवचम वि जनकल)

भारतात एकूण १८३ समाजकार्य महाविद्यालये व त्यांची ग्रंथालय कार्यरत असून महाराष्ट्रात ५५ समाजकार्य महाविद्यालय व त्यात ग्रंथालय कार्यरत आहेत. या ग्रंथालयाची सातत्याने अनुक्रमे होणारा विकास या बाबींवर अभ्यास करण्यात आला आहे. ग्रंथालय विकासात खालील बाबी समाविष्ट करण्यात आल्या.

- पायाभूत सुविधा (इमारत, उपस्कर, उपकरणे)
- ग्रंथसंग्रह विकास
- मानव संसाधन विकास
- आर्थिक संसाधनांचा विकास
- सोयी व सवलती

संशोधनाची उदिष्ट्ये (व्हरमबजपअम वि जनकल)

महाराष्ट्रातील एकूण समाजकार्य महाविद्यालयातील ग्रंथालयांचा विभाग जिल्हा व तालुकानिहाय अभ्यास करणे. महाराष्ट्रातील ग्रंथालयाच्या वाढीबाबत अभ्यास करणे ग्रंथालयातील विकासाबाबत अभ्यास करणे यामध्ये पायाभूत सुविधा, ग्रंथसंग्रह, मानस संसाधन विकास, आर्थिक संसाधनांचा विकास, माहिती सेवा, सोयी, सवलती. उपयोजकांची माहितीची गरज व उणीवांचा शोध घेणे. ग्रंथालयातील उपलब्ध सुविधाबाबत अभ्यास करणे. समाजकार्य ग्रंथालयातील माहितीचे एकात्मिक केंद्र प्रस्तावित करणे.

गृहितके (भ्लचवजीमेमे)

- समाजकार्य महाविद्यालय ग्रंथालये अनुदानित असली तरी खाजगी व्यवस्थापनामार्फत चालविण्यात येतात. बहुतेक समाजकार्य महाविद्यालय ग्रंथालयात पायभूत सुविधांत अभाव असल्याचे दिसते.
- मानव संसाधन पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध नसून अप्रशिक्षीत असल्याचे दिसते. विद्यमान स्थिती विचारात घेवून ग्रंथालयाचा विकास झालेला दिसत नाही.
- आर्थिक बाबतीत उपलब्धता कमी असल्याचे दिसत असून फक्त समाजकल्याण विभागातूनच अनुदान उपलब्ध होत आहे.
- बहुतांश ग्रंथालयात आधुनिक माहिती सेवांचा अभाव आहे.

संशोधन पद्धती

संशोधन हे फक्त कौशल्यांचा संच नाही, तर तो विचार करण्याचा मार्ग आहे. या विचारांच्या चौकटीत सामान्यत: यात संशोधनकर्त्याने काय निरीक्षण केले, पुढील अन्वेषणासाठी प्रयत्न करणे, निरीक्षणे समजून घेणे आणि स्पष्ट करणे आणि निष्कर्ष व अनुमाने, सरावाची गुणवत्ता वाढविणे, कौशल्य व ज्ञानाचा पाया उंचावण्यासाठी, आपल्या कामाकडे चौकसपणे, चिकित्सकपणे आणि विश्लेषणात्मक रीतीने तर्कबुध्दी, यथार्थता, परिणामकारकता आणि कार्यक्षमता याचे सखोल ज्ञान मिळविणे. संशोधन तार्किक आणि बुध्दिप्रामाण्याच्या विचाराचा मार्ग विकसित करते आणि तुम्हाला दैनंदिन परिस्थितीतील प्रत्येक पैलूंचे चिकित्सकपणे परीक्षण करण्यासाठी प्रोत्साहन देते.१०

जिज्ञासा अथवा ज्ञान संपादन करणे ही माणसाची एक मूलभूत प्रवृत्ती आहे. त्यासाठी तो आपल्या ज्ञानेंद्रियांचा उपयोग करीत असतो. भोवतालच्या जीवनाचे अवलोकन करतो व त्यापासून विविध प्रकारचे अनुभव घेतो व मिळविलेल्या ज्ञानाचा

आपल्या जीवनात उपयोग करतो, म्हणजेच कोणतेही नमुन्यादाखल दिलेल्या वरील व्याख्यांवरून हे लक्षात येते की, शास्त्र अथवा विज्ञान म्हणजे ज्ञानसंग्रहाची व तथ्य संपादन करण्याची पध्दत. त्यात ज्ञान आणि ज्ञान मिळविण्याची पध्दत ह्या दोन्ही घटकांवर भर आहे. थोडक्यात, संशोधन ही बौद्धीक प्रक्रीया आहे व संशोधन कार्यात निर्माण होणाऱ्या समस्या व त्यांना सोडविण्यासाठी लागणारे तंत्र व उपाय यांचे नियोजन करणे आवश्यक आहे. यासाठी माहिती संकलन करणे व विश्लेषण करून नमुना निवडीचा आधार ठरविणे आवश्यक असते. त्यानुसार संशोधन पद्धतीमध्ये सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर करणे आवश्यक असल्याचे आढळते.

सामाजिक संशोधन

सामाजिक संशोधन हा शब्द दोन शब्दांचा मिळून बनलेला आहे. सामाजिक आणि संशोधन. रेडमेल आणि मोरी ह्या शास्त्रज्ञांच्या मते, संशोधन म्हणजे नवीन ज्ञान प्राप्त करून घेण्यासाठी केलेले पध्दतशीर प्रयत्न. कॉफोर्ड ह्यांच्या मताप्रमाणे संशोधन म्हणजे कोणत्यातरी समस्येच्या सोडवणुकीसाठी क्रमबध्द व विशुध्द चिंतन तथा विशिष्ट उपकरणाद्वारे केलेला प्रयोगविधी. कोणतेही संशोधन जेव्हा सामाजिक तथ्ये, घटना, सिध्दान्त अथवा नवीन ज्ञान ह्या बाबतीत संबंधित असते, तेव्हा त्याला सामाजिक संशोधन म्हणतात. सामाजिक संशोधन ही एक प्रक्रीया अथवा पध्दत आहे.

१) पी.व्ही.यंग – ह्यांच्या मते, "सामाजिक संशोधन म्हणजे सामाजिक जीवनाबाबत नवीन तथ्ये शोधण्यासाठी अथवा जुन्या तथ्यांचे परीक्षण करण्यासाठी त्या तथ्यातील अनुक्रम, परस्परसंबंध व कार्यकारणभाव यांविषयी स्पष्टीकरण आणि सामान्यीकरण प्रस्थापित करण्याची एक पध्दतशीर प्रक्रिया होय."

२) मोझर– ह्यांच्या मताप्रमाणे, "सामाजिक घटना व समस्या ह्यांबाबत नवीन ज्ञान प्राप्त व्हावे म्हणून केलेल्या क्रमबध्द संशोधनाला सामाजिक संशोधन असे म्हणतात."

या व्याख्यांवरून हे लक्षात येते की, सामाजिक संशोधनात नवीन तथ्ये उजेडात आणणे, जुन्या तथ्यांचे प्रामाण्य सिध्द करणे, तथ्यांचा अनुक्रम, परस्परसंबंध, त्यांच्यातील कार्यकारणभाव ठरवणे, त्यावरून शास्त्रशुध्द पध्दतीने नियम शोधून काढणे, त्या नियमांचे स्पष्टीकरण करणे इत्यादी कार्यांचा समावेश होतो.

संशोधन प्रक्रिया :

संशोधन कार्यासाठी निर्दोष माहिती मिळण्यासाठी व संशोधनाची उद्देशपुर्ती होण्यासाठी प्रमाणीकृत संशोधन पद्धतीचा वापर केला गेला. संशोधनाची उद्दिष्टे अभ्यासुन त्यानुसार संशोधन करण्याकरिता सर्वेक्षण व विश्लेषण पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला. प्रस्तुत संशोधनामध्ये सर्वेक्षण ैनतअमल डमजीवकद्ध पद्धतीचा प्रयोग करण्यात आला. प्रस्तुत अभ्यास विषय ''महाराष्ट्रातील अनुदानित समाजकार्य महाविद्यालय ग्रंथालयाचा विकास : एक चिकित्सक अभ्यास'' हा असल्यामुळे सर्वेक्षण पद्धतीद्वारे संशोधन करण्यात आले. प्रकरणाच्या या विभागात अध्ययनाकरीता उपयोगात आणल्या गेलेल्या कार्यपद्धतीचे वर्णन करण्यात आले आहे.

संशोधनाचे कार्यक्षेत्र :

प्रस्तुत संशोधन करण्यासाठी संशोधन क्षेत्र म्हणुन अध्ययनकर्त्याने संपुर्ण महाराष्ट्र राज्याची निवड केली.

अध्ययन विश्व :

प्रत्येक संशोधनात संशोधकाचे पहिले कर्तव्य हे असते की, आपल्या संशोधनाविषयी माहिती घेणे, जसे लोकसंख्येचा आकार, उपलोकसंख्या कशाप्रकारे आहे यावर आधारलेले असावे. प्रस्तुत अध्ययन हे वस्तुनिष्ठ असावे या संदर्भात काळजी घेतली आहे. प्रस्तूत अध्ययनात महाराष्ट्रातील सर्व अनुदानित समाजकार्य महाविद्यालयातील ग्रंथपालांचा अध्ययन विश्व म्हणून विचार करण्यात आला.

संशोधन आराखडा :–

प्रत्येक संशोधनाचा एक निश्चित लक्ष्य आणि उद्देश असतो. या लक्ष्य व उद्देशाच्या पूर्ततेसाठी संशोधनात विषय वस्तूंच्या अनेक रूपाची पडताळणी केली जाते. अशा पडताळणीसाठी प्रयुक्त योजना हाच संशोधनाचा आराखडा होय. म्हणजेच संशोधन २८ आराखडा एक तार्किक व व्यवस्थित योजना आहे.१२ प्रस्तुत संशोधनात निर्माण झालेल्या निष्कर्षाची

संशोधन उद्देशाच्या दृष्टीने संबद्धता व संशोधन कार्यात मितव्ययता याची सांगड घालण्यात आली आहे. अर्थातच तथ्यांचे योग्य संकलन व विश्लेषण यासाठी आवश्यक अटीची पूर्तता करून वर्णनात्मक संशोधन आराखडयाची निवड करण्यात आली आहे

नमुना निवड :

विश्व हे व्यापक रूपात पसरलेले असल्यामुळे त्यातून नमुना निवडणे आवश्यक आहे. तथ्य किंवा सामुग्रीचे विश्व हे व्यापक व विशाल असते त्यामुळे संशोधकाला तथ्य संकलन करण्यात मर्यादा पडतात. त्यामुळे नमुना निवड करणे अतिशय गुंतागुंतीचे परंतु तितकेच महत्वाचे कार्य आहे. संशोधनकर्ता अध्ययन विश्वातील ज्या काही एककांची निवड करतो ते निवडलेले एकक किंवा हा नमुना संपूर्ण अध्ययन समग्राचे व विश्वाचे प्रतिनिधीत्व करणारा असावयास हवा. नमुना निवडीच्या विभिन्न पद्धतीच्या गुणदोषाचा पूर्ण विचार करूनच नमुना निवडला गेला आणि अध्ययनास आवश्यक म्हणून एकापेक्षा जास्त नमुना निवडीच्या पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. निवड करतांना वेळ शक्ती व पैसा याचा अपव्यय न होता, निवडण्यात आलेला नमुना संपूर्ण अध्ययन विश्वाचे प्रतिनिधीत्व करणारा आहे याची खबरदारी संशोधनकर्त्याने घेतलेली आहे. सामाजिक तथ्य गोळा करण्यासाठी त्या संशोधन समग्रातील प्रत्येक सदस्यांची किंवा एकमेकांशी संपर्क स्थापन करणे व त्यांच्याकडून तथ्य संपादन करणे शक्य होत नाही म्हणून समुहाचे प्रतिनिधी सदस्य निवडून त्यांच्याकडून तथ्य संकलन करण्यात आले व ही माहिती संपूर्ण समुहाची किंवा समग्राची आहे असे मानण्यात आले. प्रस्तुत शोधकार्यातील विश्लेषणाकरीता महाराष्ट्रातील सर्व (५५) अनुदानित समाजकार्य महाविद्यालयातील ग्रंथपालांचा लोकसंख्या म्हणुन विचार करण्यात आला व परंतु, प्रत्यक्षात ४६ महाविद्यालयातील ग्रंथपालांकडून माहिती प्राप्त झाली.

महाराष्ट्रातील विभागनिहाय जिल्ह्यानुसार महाविद्यालय व ग्रंथालये

महाराष्ट्रामध्ये भौगोलिक दृष्ट्या सहा विभाग पाडलेले असून त्यात अमरावती विभागात ९ समाजकार्य महाविद्यालये, औरंगाबाद विभागात ८ समाजकार्य महाविद्यालय, कोकण विभागात १ समाजकार्य महाविद्यालय, नागपूर विभागात २२ समाजकार्य महाविद्यालय, नाशिक विभागात ८ समाजकार्य महाविद्यालय, पुणे विभागात ७ समाजकार्य महाविद्यालय व त्यांची ग्रंथालये कार्यरत आहेत.

अ.क्र.	विभाग	जिल्हा	ठिकाण	महा. ग्रंथालयांची संख्या
१.	अमरावती	१. अकोला २. अमरावती ३. बुलढाणा ४. यवतमाळ ५. वाशिम	खडकी अमरावती मलकापूर पुसद, विठ्ठलवाडी वाशिम	२ १ २ ३ १
२	औरंगाबाद	६. औरंगाबाद ७. उस्मानाबाद ८. परभणी ९. जालना १०. नांदेड ११. बिड १२. लातूर १३. हिंगोली	औरंगाबाद उस्मानाबाद सावरगांवा जालना नांदेड आंबेजोगाई लातूर हिंगोली	२ २ २ १ १
३	कोकण	१४. मुंबई १५. ठाणे १६. रायगड १७. रत्नागीरी १८. सिंधुदूर्ग	मुंबई	१

४	नागपूर	१९. नागपूर २० भंडारा २१ गोंदिया २२ चंद्रपूर २३ गडचिरोली	नगपूर कामठी उमरेड नरखेड काटोल भंडारा गोंदिया चिमुर वडसा	१ १ १ १ १ १ २ २
५	नाशिक	२४. नाशिक २५. अहमदनगर २६. नंदुरबार २७. धुळे २८. जळगांव २९. अमळनेर	नाशिक अहमदनगर तलोडा कुरूम्बा चोपडा अमळनेर	१ १ २ १ २ १
६	पुणे	३१. पुणे ३२. सांगली ३३. सातारा ३४. सोलापूर ३५. कोल्हापूर	पुणे सांगली सातारा सोलापूर कोल्हापूर	२ १ २ २
जिल्हा निहाय समाजकार्य महाविद्यालयाची यादी				५५

तथ्य संकलन

संशोधनाचा आधार तथ्य सामुग्री मानून संशोधक आपले संशोधन कार्य करतो. त्याच्या अभावी संशोधक संशोधन करू शकत नाही. संशोधनाची यशस्विता तथ्य सामुग्रीच्या साधनाच्या विश्वसनियेतवर निर्भर आहे. म्हणून संशोधकाला आपले अध्ययन सुरू करण्यापूर्वीच तथ्य सामुग्रीच्या संकलनाच्या विविध साधनांची संपूर्ण माहिती असावी लागते

संशोधनाची साधने :

प्रस्तुत अध्ययनात माहिती संकलित करण्याकरिता करण्यात आला. अध्ययनाच्या उद्दिष्टांना अनुसरून प्रश्नावली तयार करण्यात आली. समाजकार्य महाविद्यालयातील ग्रंथपालांकरीता प्रश्नावली तयार करण्यात आली.

दुय्यम स्त्रोत :

तथ्य संकलनासाठी विषयाशी संबंधीत साहित्य, विविध दैनिके, साप्ताहिके, मासिके, वार्षिकांक, पुस्तके, ग्रंथ, नियतकालिके व इतर प्रकाशित साहित्यांचे अध्ययन करण्यात आले. शासनाच्या विविध विभागांमार्फत प्रकाशित साहित्य, शोध प्रबंधाचे अवलोकन आणि परीक्षण करण्यात आले. विविध महाविद्यालयातील तसेच विद्यापीठाच्या ग्रंथालयातून प्राप्त पुस्तके, शोध प्रबंध आणि इतर उपलब्ध साहित्याचा अभ्यास, अवलोकन आणि परीक्षण करुन तथ्ये संकलित केली गेली.

तथ्य प्रक्रीयन

संशोधनात तथ्याचे संकलन अत्यंत महत्वपूर्ण कार्य आहे. परंतु ते संशोधनाचे अंतिम लक्ष्य नाही. तथ्य संकलन तर शोधाच्या लक्ष्य प्राप्त करण्याचे एक साधन आहे. संशोधनाचे लक्ष्य विभीन्न घटनांच्या उत्पत्तीच्या स्त्रोताचा पत्ता लावणे तथा त्यात कार्यकारण संबंधाच्या आधारावर वैध निष्कर्ष प्रतिपादन करणे होय. या उद्देशाच्या प्राप्तीसाठी संकलित तथ्याचे विश्लेषण करण्याची आवश्यकता असते.”

तथ्यांचे संपादन :

तथ्यांचे परिक्षण करून त्यातील उणीवा वा त्रृटी दूर करणे म्हणजे तथ्याचे संपादन होय. तथ्यांचा व्यवस्थित क्रम लावला, उत्तराचे परिक्षण केले आणि अनावश्यक तथ्यांना वगळण्यात आले. संशोधनकर्त्यांने स्वत: प्रश्नावली भरवून घेतल्यामुळे संपादनाचे कार्य जड झाले नाही. अध्ययनाच्या दृष्टीने उपयुक्त नसणाऱ्या तथ्याना वगळण्यात आले. विषयाशी संबंधित असणाऱ्या उत्तराचाच विचार करण्यात आला.

तथ्यांचे संकेतीकरण

संकेतन एक सांख्यिकीय क्रीया आहे. संकेतनाचा अर्थ मोठमोठया वर्णनात्मक उत्तरांना संकेत तथा प्रतिष्ठांच्या माध्यमाने व्यक्त करणे, म्हणूनच मोजर आणि केल्टन म्हणतात.१८ प्रस्तुत अध्ययनात तथ्ये वा प्रतिक्रीया यांना सोयीप्रमाणे अंक व चिन्ह दिले. संकेतीकरणामध्ये उपलब्ध तथ्यांपैकी निरूपयोगी तथ्ये वगळल्या गेली व एक संकेत पुस्तीका तयार केल्या गेली.

सारणीयन:

सारणीयन म्हणजे गुणात्मक तथ्याचा व्यवस्थीत रूपात प्रस्तुत करणे ज्यामुळे त्या सहजरित्या समजून घेऊ शकतात. हॅसिन पाव यंगच्या शब्दात Tabulation is the summarization of results in the form of statistical tables."19 सारणीद्वारे संशोधकाला विविध तथ्यांची सुलभतेने तुलना करता आली. तसेच सारणीवरून तथ्यांचा अर्थ आणि त्याचे महत्व लक्षात येते. तथ्यांचे वर्गीकरण, संकेतन, मोजणी कार्य करणे संशोधनकर्त्यीला सुलभ गेले.

तथ्यांचे सांख्यिकीय विश्लेषण व निर्वचन

सारणीबध्द झालेल्या तथ्यांतील अंगभूत असणारे सत्य आणि अर्थ शोधून काढण्याच्या दृष्टीने अभ्यास करण्याला 'तथ्यांचे विश्लेषण' असे म्हणतात. या प्रक्रियेत गुंतागुंतीच्या घटकांचे सूलभ भागांमध्ये रूपांतर केल्या गेले. सर्व भागांची नविन पध्दतीने रचना केली गेली. तथ्याच्या आधारे महत्वपूर्ण सारण्या निश्चित केल्या गेल्या. समस्येच्या विधानाचे काळजीपूर्वक परीक्षण केले. संशोधकाचे निष्कर्ष व्यापक अर्थाने शोधून काढणे म्हणजेच निर्वचन होय. विश्लेषणाशिवाय निर्वचन करता येत नाही आणि निर्वचनाशिवाय विश्लेषण करता येत नाही हे दोन्ही परस्परावलंबी आहे. प्रस्तुत अध्ययनात संशोधनाच्या संपुर्ण वर्णनात्मक आराखडयाचा अभ्यास करून विविध घटकांची स्थिती याचा अभ्यास केला गेला.

माहितीचे सांख्यिकीय विश्लेषण :

सांख्यकीय तंत्रातील विविध ग्राह्यता चाचणीचा विशेषत्वाने उपयोग करण्यात आला. त्या आधारावर निष्कर्ष काढले गेलेत. प्राप्त माहितीवरुन वारंवारीता (Frequency) व बहुलक (Mode) काढण्यात आले. अभ्यासातील विविध घटक, पडताळण्याकरिता देण्यात आलेले गृहित प्रमेय आणि वापरण्यात आलेला संशोधनाचा आराखडा लक्षात घेता 'Chi-Square' टेस्टचा वापर करण्यात आला. Significance Level 0.05 ठरविण्याात आली. वरील सर्व प्रक्रियानंतर निष्कर्ष जास्तीत जास्त वस्तुनिष्ठ कसे राहतील यांची दखल घेण्यात आली व सांख्यिकीय परीक्षणावरून प्राप्त परीणामांना योग्य त्या आलेख व तक्त्यांचा वापर करून प्रस्तुत करण्यात आले.

संदर्भ

१. कोण्णूर, एम.बी. डायमंड ग्रंथालय व माहीतीशास्त्र कोश, पुणे : डायमंड पब्लीकेशन्स, २००८.
२. टांकसाळे, प्रा., व्यावसायिक समाजकार्य, के'सागर पब्लिकेशन्स, पाचवी आवृत्ती २०१५.
३ जरारे वि., संशोधन प्रणाली, सुविधा पब्लिशर्स, ३५–ए, नटराज नगर, इमली फाटक, जयपूर.
४ बोधनकर सु., अलोनी वि., सामाजिक संशोधन पद्धती, श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर.
५ कुमार, र., संशोधन पध्दती– नवोदितांकरिता क्रमवार मार्गदर्शन, सेज भाषा पब्लिकेशन, दुसरी आवृत्ती २०१७.
६ जरारे वि., संशोधन प्रणाली, सुविधा पब्लिशर्स, ३५–ए, नटराज नगर, इमली फाटक, जयपूर.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455
ISSN No. 2394-8426
Apr– 2018
Issue–I, Volume–VII (I)

औरंगाबाद जिल्हातील शालेय पोषण आहार योजणेनाला पालकांचा प्रतिसाद एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा. सानप सुजाता विक्रम
ग्रहविज्ञान
राष्ट्रमाता इंदिरागांधी महाविदयालय जालना

प्रस्तावना:-

आर्थिक विकासात शिक्षणाचे अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. विविध प्रकारचे विकास कार्यक्रम राबविण्यासाठी आवश्यक असणारे प्रशिक्षित मनुष्यबळ वाढवून मानवी भांडवल निर्माण करण्याचे शिक्षण हे मुख्य साधन आहे.

देशाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासातील शिक्षणाची महत्वाची भुमिका लक्षात घेउन शिक्षण विषयक विविध कार्यक्रम राबविले जातात.

प्राथमिक शिक्षण हा शिक्षणाचा पहिला टप्पा असून देशात सुजान नागरीक बनविण्याचा तो पाया आहे.

शिक्षणाचा पाया कच्चा राहील्यास माध्यमिक,उच्च माध्यमिक आणि उच्च शिक्षण घेण्या पर्यत मुले टिकूण राहू शकत नाहीत.पर्यायाने विदयार्थी प्राथमिक शाळेत टिकून राहावेत म्हणून शासनाच्या विविध योजना कार्यरत आहेत.

त्या पैकी शालेय पोषण आहार योजना हि विदयार्थ्यांसाठी यशस्वी आणि उपयुक्त ठरलेली आहे.

प्राथमिक शिक्षण हे प्रत्येकाला मिळाले पाहिजे म्हणजेच प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण केले पाहीजे भारतामध्ये वाढत्या वयाच्या मुलांमध्ये कुपोषणाची समस्या आढळते याचा प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकी करणावर परीणाम होत असल्यामुळे भारत सरकारने शालेय पोषण आहार योजना सुरु केली आहे.

संशोधनाचे महत्व :-

शालेय पोषण आहार योजने अंतर्गत विदयार्थ्यांना सकस व पोष्टीक आहार देण्यात येत आहे. यासाठी रु २ .००/- प्रतिदिन प्रति विदयार्थी खर्च करण्यात आला आहे.

ही योजना अधिक सक्षम व पारदर्शक होण्यासाठी या समाजाचा सहभाग वाढविण्यात येते आहे. याचा एक भाग म्हणून स्थानीक मातांचा सहभाग या योजनेत करण्यात यावा. असे शासन परिपत्रक क्र शालेय पोषण आहार सन २००६ च्या शासन निर्णयान्वये सुचीत करण्यात आले आहे. विदयार्थ्यांना अन्न शिजवून वाटप करण्याच्या प्रक्रिये मध्ये स्थानिक माताचा सहभाग घेतल्यास व त्यांच्या देखरेखी खाली या योजनेची अंमलबजावणी केल्यास दुपारचे भोजन देण्यास नियमितता तर येईलच परंतू भोजनाचा दर्जा वाढविण्यामध्ये त्याचा उपयोग होईल.

दुपारचे अन्न शिजवतांना व त्याचे विदयार्थ्यांना वाटप करता वेळी किमान एका वा अधिक मातांची उपस्थिती राहील याची दक्षता घ्यावी या करीता आवश्यता वाटल्यास मातांना आठवडयातील दिवसाचे वाटप करण्यात यावे.व त्यांनी त्यादिवशी शाळेमध्ये उपस्थित राहण्याकरीता त्यांना प्रोत्साहन दयावे.

संशोधन समस्या विधानातील परिभाषिक संज्ञानचा कार्यात्मक व्याख्या :-

१. प्राथमिक शाळा :-

इयत्ता नुसार :-

इयत्ता पहिली पासून ते इयत्ता आठवी पर्यंतचे शिक्षण म्हणजे प्राथमिक शिक्षण होय. हे शिक्षण देणारे शाळांना प्राथमिक शाळा असे म्हटले आहे.

२. वयानुसार :-

वय वर्ष सहा पासून ते मुल चौदावर्षाचे होईपर्यंत देले जाणारे शिक्षण म्हणजे प्राथमिक शिक्षण होय. व हे शिक्षण ज्या शाळेत दिले जाते त्या शाळांना प्राथिमीक शाळा असे म्हटले जाते.

३. चिकीत्सक अभ्यास :-

चिकीत्सक अभ्यास म्हणजे सुक्ष्म संगोपांग तपशिलवार व समिक्षात्मक अभ्यास होय चिकीत्सक अभ्यासात कारणमिमासा आणि उपाय योजना याचा हि अंतर्भास अपेक्षीत आहे.

४. संशोनाची ग्रहीतके :-

महाराष्ट्र शासनामार्फत सर्व शाळांमध्ये शालेय पोषण आहार योजना राबवली जात आहे. शालेय पोषण आहार योजनेबददल पालकांची सकारात्मक भुमिका.

५. संशोधन समस्येची उददीष्ठये:-

१. शालेय पोषण आहारामुळे मुलांमधिल शारिरीक बदल अभ्यासणे
२. शालेय पोषण आहार योजने मध्ये शैक्षणिक बदल अभ्यासणे
३. शालेय पोषण आहार योजने मध्ये पालकांचा सहभाग असणे
४. शालेय पोषण आहार योजने मधील आहाराचा दर्जा अभ्यासणे

न्यायदर्श निवड :-

संशोधनातुन विविध समस्या साठी मिळालेल्या माहितीच्या आधारे निर्ष्कष काढले जातात. अशा निर्षषाचा सर्व अभ्यासत क्षेत्रासाठी उपयोग करता येतो.

त्यासाठी संशोधकास आपल्या माहितीच्या आधारे समान्यीकरण करण करावे लागते.

न्यायदर्श :-

जनसख्येच्या तथ्याविषयी पुर्वीनमान करण्याकरीता जनसंख्येतून निवडलेली व्यक्ती किंवा वस्तू यांच्या लहाण ससंचला न्यादर्श म्हणतात.

किंवा आपणास असे म्हणता येईल कि समग्र किंवा संपुर्ण अभ्यास क्षेत्रामधुन निवडलेला लहाण भाग म्हणजेच नमुना होय.जेव्हा संपुर्ण अभ्यास क्षेत्राबाबत काही माहिती प्राप्त करून घेण्याचा किंवा काही निष्कर्ष करण्याच्या इरादयाने काही एकक पाहणी करीता निडण्यात येतात.जेव्हा निवडलेल्या एककाच्या उपसमुहास नमुना किंवा न्यायदर्श असे म्हणतात.

*साहित्य आणि कार्यपध्दती *

अध्यायन क्षेत्र:-

औरंगाबाद जिल्हातील प्राथमिक शाळेतील शालेय पोषण आहार योजनेला पालकांचा प्रतीसाद एक चिकीत्सक अभ्यास हे संशोधन हे औरंगाबद जिल्हयापुरते मर्यादीत आहे. या साठी १०० पालकांची निवड करण्यात आली.

<u>नमुना निवड पध्दती:-</u>

कोणत्याही विषयाचा अभ्यास करावयाचा असल्यास नमुना निवड करणे अत्यंत महत्वाचे असते. नमुना निवड पध्दतीत पुढील बाबीचा समावेश करण्यात आला.

औरंगाबाद जिल्हातील प्राथमिक शाळेमधील विदयार्थ्यांच्या १०० पालकांची अध्ययनासाठी निवड करण्यात आली.

ही माहीती जमा करण्यासाठी या ऐच्छीक नमुना निवड पध्दतीचा वापर करण्यात आला.

ही माहिती प्रत्यक्षात पालकांनाकडून भरून घेतली आहे.

पालकांकडून प्राप्त माहितीचे विश्लेषण व अर्थ निर्वचन:-

संशोधन कर्त्यास असे अभिप्रेत आहे की प्राथमिक शाळेतील विदयार्थ्यांना शालेय पोष्ण आहार योजने बददल पालकांचा सहभाग असने गरजेचे आहे. हे जाणुन घेणे आवश्यक वाटते. त्या करीता संशोधन कर्त्याने आपल्या प्रश्नावलीतील सामान्य माहिती विभागातील प्रश्न १ ते ५ खालील प्रमाणे अंतर्भाव केला. उपरोक्त प्रश्नांच्या पालकांचा प्रतीसाद खालील तक्त्यात नमुद केलेला आहे.

<u>तक्ता क्र.१</u>

पालक शाळेला भेट देतात ते दर्शविणारा तक्ता

अ.क्र.	पालक शाळेला भेट देतात	टक्केवारी
१	होय	६५
२	नाही	३५
	एकुण	१००

निष्कर्ष :-

वरील टक्केवारी वरून असे आढळून येते की शालेय पोष्ण आहाराबददल पालक जागरूक आहेत.

<u>तक्ता क्र.२</u>

आहाराची चव दर्शवीनारा तक्ता.

अ.क्र.	आहाराची चव	टक्केवारी
१	निक्रष्ट	१५
२	बरी	२०
३	चांगली	६५
	एकुण	१००

निष्कर्ष :-

१) १५ % पालकांच्या मते निक्रष्ट आहार दिला जातो.

२) तसेच आहाराची चव बरी आहे असे २० % पालक म्हणतात.

३) ६५ % पालकांच्या मते आहाराची चव चांगली आहे.

तक्ता क्र. ३

शालेय पोषण आहारामुळे मुलांमध्ये कोणता बदल झाला.

अ.क्र.	कोणता बदल जाणवला	टक्केवारी
१	दररोज शाळेत जातो	४५
२	नियमीत अभ्यास करणे	३५
३	विविध खेळामध्ये सहभाग	२०
४	एकुण	१००

निष्कर्ष:- १. पालकांच्या मते ४५%मुले दररोज शाळेत जातात.

२. ३५%पालकांच्या मते विदयार्थी नियमीत अभ्यास करतात.

३. २०%पालकांच्या मते विदयार्थी विविध खेळामध्ये सहभागी होतात.

तक्ता क्र. ४

तुम्ही शालेय पोषण आहाराबददल समाधानी आहात का.

अ.क्र.	आहाराबददल समाधान	टक्केवारी
१	होय	६५
२	नाही	३५
	एकूण	१००

निष्कर्ष:-

१. ६५%पालक आहाराबददल समाधानी आहेत.

२. ३५%पालक आहाराबददल समाधानी नाहीत.

तक्ता क्र.५

अन्न पदार्थामध्ये कोणता बदल असावा असे वाटते.

अ.क्र.	अन्न पदार्थात बदल	टक्केवारी
१	पोळी भाजी	५
२	तांदुळ वाटप	५०
३	खिचडी	१०
४	कडधान्यांची उसळ	१५
५	इतर	२०
	एकूण	१००

निष्कर्ष:-

पोळी भाजी असावी असे ५%पालकांना वाटते.

पुर्वीची जी तांदूळ वाटप योजना चालू असावी असे ५०%पालकांना वाटते.

खिचडी असावी असे १०%पालकांना वाटते.

१५%पालकांच्या मते कडधान्याची उसळ असावी असे वाटते.

इतर (उदा.पराठे,धपाटे,पॅकींगचे पदार्थ,)काही वेगळे असावे असे २०%पालकांना वाटते.

ब-यापैकी पालकांना वाटते ही योजना चांगली आहे. परंतु शिक्षक मुख्याध्यापकांचा या मध्ये जास्त वेळ चालला आहे. त्यासाठी शासनाने या खिचडी ऐवजी कोरडा तांदुळ तसेच पॅकिंग पदार्थाची वाटप करावी त्यामुळे मुख्याध्यापक ,शिक्षक याचा वेळ जाणार नाही तसेच काही शाळेमध्ये खिचडी संदर्भात ज्या घटना घडतात त्या घटना घडून त्या शाळेचे नाव बदणाम होणार नाही त्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने खिचडी ऐवजी इतर पॅकिंग पदार्थ ठेवावेत.

<u>संदर्भ सुची :-</u>

आरोग्यदिप (२००८) , तरुणातील अपु-या पोषणाच्या समस्या व उपचार आरोग्यदिप वर्ष ३३ व अंक ९ सप्टेंबर २००८

काचौळ दो. धो. (जुलै २०११),समाज शास्त्रीय परंपरा आणि संशोधन पध्दती कैलास पब्लीकेशन औरंगाबाद.

देशपांडे सूचिता(२०११), शिक्षण महत्वाचं पण, चतुरंग लोकसत्ता शनिवार ६ ऑगस्ट २०११.

महाराष्ट्र शासन निर्णय व परीपत्रके, शालेय पोषण आहार योजना.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455
ISSN No. 2394-8426
Apr– 2018
Issue–I, Volume–VII (I)

शेळी पालन

संशोधक विद्यार्थी
कल्याण गंगाराम सरोदे

प्रस्तावना :

जगात सर्वाधिक शेळ्या चीन मध्ये असून, भारताचा दुसरा क्रमांक लागतो. महाराष्ट्र राज्यामध्ये शेळी पालन हा व्यवसाय शेतीला पुरक व्यवसाय म्हणून समोर येत आहे. कारण राज्यामध्ये सन १९७८ च्या पशुगणनेनुसार शेळ्यांची संख्या ७५.६३ लाख होती ती २००७ च्या पशुगणनेनुसार १०३.९१ लाख झाली म्हणजेच १९७८ च्या तुलनेत २००७ मध्ये शेळ्यांच्या संख्येत २८.२८ लाख एवढी वाढ झाल्याचे दिसून येते. राज्यामध्ये सन-२०१३-१४ मध्ये शेळ्यांपासून २५० मि.टन एवढे दूध उत्पादन झाले तर ५७ मि.टन एवढे मांस उत्पादन झाले होते. १९९७ च्या पशुगणनेनुसार राज्यामध्ये ११४.३४ लाख एवढी होती ती २००३ मध्ये १०४.४९ एवढी झाली तर २००७ मध्ये १०३.९१ एवढी होती. म्हणजेच २००७ पर्यंतच्या पशुगणनेपर्यंत शेळ्यांच्या संख्येत वाढ होत असल्याचे दिसून येत परंतु २०१२ च्या पशुगणनेनुसार ८४.३५ एवढी झाली म्हणजेच २००७ च्या तुलनेत घट झाली असली तरी नवनवीन तंत्राचा व आधुनिक पध्दतीचा वापर करून शेळी पालन करणाऱ्यांच्या संख्येत मोठ्या प्रमाणात वाढ होत असल्याचे दिसून येते आहे. तसेच राज्यात शेळी व मेंढी पालन करणाऱ्या २२२५ सहकारी संख्या असून, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी महाराष्ट्र मेंढी व शेळी विकास महामंडळाच्या औरंगाबाद, नांदेड व बीड या तीन ठिकाणी शाखा आहेत.

शेळी पालन व्यवसायाचा इतिहास :

शेळी हा मूळचा रानटी प्राणी असून, रानटी शेळ्यांना ''कॅपरा हिरकस'' हे शास्त्रीय नाव आहे. लॅटीन भाषेत या शब्दाचा अर्थ उत्तम जनावर असा होतो. शेळयांचा मूळ जन्म हा अफगाणिस्तान, बलुचीस्तान, पाकिस्तान, सिंध प्रांताचा डोंगराळ व पठारी भाग, भारतामधील काश्मिरचा डोंगराळ भाग, तिबेटचा भाग, इराण, टर्की आणि ग्रीस इत्यादी भागात ह्या रानटी शेळ्या आढळून येत असे. म्हणजेच या विविध ठिकाणी राहत असलेल्या रानटी शेळ्या ह्या आजच्या शेळीचे पूर्वज असून, शेळी पालन हा व्यवसाय पुरातन काळापासून चालत आलेला आहे. पूर्वी मानव शेळी व मेंढी पालन हा व्यवसाय दुधाची व मांसाची गरज पूर्ण व्हावी म्हणून करीत असत, परंतु सर्वच लोक सदर व्यवसाय करीत नसत तर धनगर समाजच शेळी व मेंढी पालन करीत होता.[२]

शेळी पालन हा व्यवसाय सर्व जाती धर्माचे लोक ग्रामीण भागाबरोबरच शहरी भागात सुध्दा करीत असून, वाढते शहरीकरण, शेतमालाला नसलेला हमी भाव, वाढती लोकसंख्या व त्यांची वाढती मांसाची मागणी या सर्व बाबी पाहता आज विविध समाजातील लोक शेळी पालन या व्यवसायाकडे वळत आल्याचे दिसून येते. तर आज मेंढीपालन हा व्यवसाय धनगर समाज मोठ्या प्रमाणात करीत आहे.

शेळी पालनाचे महत्त्व :

शेळी पालन हा व्यवसाय कमी खर्चात जास्त उत्पादन देणारा व्यवसाय असून, वाढती लोकसंख्या, बेरोजगारीच्या प्रमाणात होत असलेली वाढ, भारतात तसेच विदेशात ही शेळ्यांच्या मासाची वाढती मागणी, शेळ्यांच्या सर्व अवयोवापासून निरनिराळे उपयोग, शेळ्यांच्या दुधात असलेल्या औषधी गुणधर्मामुळे दुधाच्या मागणीत होत असलेली वाढ, आणि दिवसेंदिवस शेती ही तोट्यात जात असल्यामुळे शेतीला जोड व्यवसाय म्हणून शेळी पालन हा व्यवसाय अतिशय फायदेशीर असा व्यवसाय अल्यामुळे शेळी पालन या व्यवसायाचे दिवसेंदिवस महत्त्व वाढत असून, जास्तीत जास्त लोक या व्यवसायाकडे वळत असल्याचे दिसून येते.

महाराष्ट्र राज्यातील बागायती शेतीचे प्रमाण १७ टक्के असून, कोरडवाहू शेतीचे प्रमाण हे ८३ टक्के आहे. म्हणजेच महाराष्ट्र राज्यामध्ये सिंचनाचा अभाव असून, ८३ टक्के शेती क्षेत्र हे पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहे.[३] अवेळी पडणारा पाऊस, दुष्काळ, वाढती बेरोजगारी, कर्जबाजारीपणा, शेती क्षेत्रात वाढती उदासिनता यामुळे नवीन सुशिक्षित वर्ग आज मोठ्या प्रमाणात आधुनिक पध्दतीने करता येणाऱ्या शेळी व मेंढी पालन व्यवसायाकडे /उद्योगाकडे आकर्षित होत आहे. इतर व्यवसायापेक्षा या व्यवसायात कमी भांडवल गुंतवून सदर व्यवसाय सुरू करता येतो. तसेच शेतीच्या कामातून फावल्या वेळात सुध्दा शेळ्यांचे पालन पोषण करता येते. त्यांची रोगप्रतिकारक शक्ती उत्तम असून, मृत्यूचे प्रमाण कमी असते. तसेच खाद्यावर कोणताही खर्च न करता, मुक्त पध्दतीने संगोपन करता येऊन कौटुंबिक अडचणीच्या वेळी विक्री करून पैसे मिळविता योतात व कुटुंबाच्या उत्पन्नात भर टाकता

येते. यामुळे शेळीपालन व्यवसायाचे महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत असून, शेतीला पुरक व्यवसाय म्हणून शेळी पालन व्यवसायाची भरभराट होत आहे.

ग्रामीण स्वयंरोजगारासाठी शेळीपालन :

पशुसंवर्धन विभागामार्फत दर ५ वर्षाला पशुगनणा घेण्यात येते. महाराष्ट्र राज्य अस्थित्वात येण्याअगोदर सर्व प्रथम मुंबई राज्यामध्ये पशुसंवर्धन विभागामार्फत १९२० मध्ये पहिली पशुगनणा घेण्यात आली. तर १९६१ मध्ये महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापने नंतर सर्व प्रथम ९ वी पशुगनणा अर्थ व सांख्येकीय संचालनालया मार्फत घेण्यात आली होती. आमापर्यंत राज्यामध्ये १९ पशुगनणा झालेल्या असून, १६ व्या पशुगनणेनुसार राज्यातील शेळ्यांची संख्या ११४.३४ लाख एवढी आहेत. तर १७ व्या पशुगणनेनुसार १०४.४९ लाख, १८ व्या पशुणनेनुसार १०३.९१ लाख एवढी असून, १९ व्या म्हणजेच १२ व्या पशुगणनेनुसार ८४.३५ लाख एवढी शेळ्यांची संख्या आहे. म्हणजेच या चार पशुगणनेनुसार शेळ्यांच्या संख्येत दिवसेदिंवस घट होत असल्याचे दिसून येते परंतु आधूनिक पध्दतीने शेळी पालन करणाऱ्यांच्या संख्येत मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे.

शेळी पालनाचे फायदे :

शेळीपालन या व्यवसायाचे अनेक फायदे असून, त्यापैकी काही महत्त्वाचे फायदे खालील प्रमाणे :-

१. शेळीपालन हा व्यवसाय कमी खर्चात जास्त उत्पादन देणारा व्यवसाय आहे.
२. शेळ्यांचे दूध लहान मुलांना पिण्यासाठी पैष्टीक असते.
३. शेळ्या निकृष्ट दर्जाचे अण्ण खाऊन चाऱ्याची गरज भागवतात.
४. शेळी पालन या व्यवसायासाठी इतर व्यवसायाच्या तुलनेत कमी जागा लागते.
५. शेळ्यांचे दोन पिढीतील अंतर कमी असून लवकर उत्पादन मिळते.
६. काही जातींच्या शेळ्यांपासून लाकर (मोहर) मिळते.
७. शेळ्यांच्या शिंगापासून व खुरापासून डिंकयुक्त पदार्थ बनविलेजातात.
८. शेती साठी रासायणिक खतापेक्षा शेळ्यांचे खत उत्कृष्ट असते.
९. शेळी पालन व्यवसाय महिलांमार्फत सहज केला जाऊ शकतो.
१०. देशात गोमांस जास्त लोक खात नसल्यामुळे व शेळीचे मासं सर्व धर्माचे लोक खात असल्यामुळे शेळीच्या मासांला जास्त प्रमाणात मागणी आहे.

अशाप्रकारे शेळी पालनाचे विविध फायदे असल्याचे दिसून आहेत. म्हणून शेळी पालन या व्यवसायात मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेळ्यांचे महत्त्व :

शेळी पालन हा व्यवसासय पुर्वी पारंपारीक पध्दतीने केल्या जात असे तर आजही हा व्यवसाय पारंपारीक पध्दतीने ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात केल्या जात आहे. परंतु अलिकडील काळात या व्यवसायाकडे शासनाने लक्ष घातल्याचे दिसून येते ते म्हणजे महाराष्ट्र राज्यामध्ये स्वतंत्र पुण्यश्लोक अल्यिादेवी महाराष्ट्र मेंढी व शेळी विकास महामंडळाची स्थापना केली. सदर महामंडळाच्या महाराष्ट्रात एकूण ११ शाखा आहेत या शाखेमधुन सदर महामंडळ संपूर्ण महाराष्ट्रभर कार्य करीत आहे. म्हणजेच, भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये इतर प्राण्यांना ज्याप्रमाणे महत्त्व आहे त्याप्रमाणेच शेळी या प्राण्यास महत्त्व प्राझाल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात आजही पारंपारीक पध्दतीने शेळी पालन केल्या जाते. परंतु महामंडळाच्या स्थापनेपासून आधूनिक पध्दतीने शेळीपालन करण्यास सुरूवात झाल्याचे दिसते. तसेच भारतात व महाराष्ट्रात आधूनिक पध्दतीने शेळी पालन करणाऱ्या विविध संस्था कार्यरत आहे त्या संस्थाद्वारे आधूनिक पध्दतीने शेळी पालन कसे करावे याविषयावर लाखो शेतकरी प्रशिक्षण घेऊन आधूनिक पध्दतीने व्यापारी तत्त्वावर शेळी पालनाकडे वळत आहेत.

भारतात सन-२००२-०३ मध्ये ८६.२ मि.टन, २००३-०४ मध्ये ८८.१ मि.टन, २००४-०५ मध्ये ९२.५ मि.टन, २००५-०६ मध्ये ९७.१ मि.टन, २००६-०७ मध्ये १०२.६ मि.टन, २००७-०८ मध्ये १०७.९ मि.टन, २००८-०९ मध्ये ११२.२ मि.टन, २००९-१० मध्ये ११६.४ मि.टन, २०१०-११ मध्ये १२१.८ मि.टन आणि २०११-१२ मध्ये १२७.९ मि.टन एवढे दूध उत्पादन झाले होते. म्हणजेच वरील आकडेवारी पाहता असे दिसून येते की, भारतातील एकूण दूध उत्पादनात सतत वाढ होत असल्याचे दिसून येते.

भारतामध्ये एकूण मांस उत्पादपन सन-२००२-०३ मध्ये २.१ मि.टन, २००३-०४ मध्ये २.१ मि.टन, २००४-०५ मध्ये २.२ मि.टन, २००५-०६ मध्ये २.३ मि.टन, २००६-०७ मध्ये २.३ मि.टन, २००७-०८ मध्ये ४.० मि.टन, २००८-०९ मध्ये ४.३ मि.टन, २००९-१० मध्ये ४.६ मि.टन, २०१०-११ मध्ये ४.८ मि.टन आणि २०११-१२ मध्ये ५.५ मिलीयन टन एवढे मांस उत्पादन झाले होते. म्हणजेच, एकूण मांस उत्पादनात भारतात मांस उत्पादनात दिवसेंदिवस वाढ होत गेल्याचे दिसून येते.

थोडक्यात, वरील आकडेवारी पाहता असे दिसून येते की, भारतातील शेळ्यांच्या मांस व दूधाच्या उत्पादनात वाढ होत आहे म्हणजचे त्याप्रमाणात मांस व दूधाला मागणी असून त्या मागणीत सतत वाढ होत आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की, भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये शेळ्यांचे महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत आहे.

महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेत शेळी पालनाचे महत्त्व :

भारतीय अर्थव्यवस्थेप्रमाणेच, महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये शेळी पालन या व्यवसायाला महत्त्व प्राप्त झाले असून, २००३-०४ मध्ये शेळ्यांपासून ३०१ मि.टन.दूध उत्पादन झाले होते तर २००४-०५ मध्ये २७९ मि.टन दूध उत्पादन झाले. २००५-०६ मध्ये २८२ मि.टन, २००६-०७ मध्ये २८१ मि.ट, २००७-०८ मध्ये २६५ मि.टन, २००८-०९ मध्ये २७७ मि.टन, २००९-१० मध्ये २८२ मि.टन, २०१०-११ मध्ये २७३ मि.टन, २०११-१२ मध्ये २९३ मि.टन, २०१२-२०१३ मध्ये ३०३ मि.टन आणि २०१३-१४ मध्ये २५० मि.टन एवढे शेळ्यांपासून दूध उत्पादन झाले होते. वरील आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, दूध उत्पादनात पाहीजे त्या प्रमाणात वाढ झालेली नही पंरतू घट सुध्दा झालेली नाही म्हणजेच दूध उत्पादन हे सम प्रमाणात आहे.

शेळ्यांपासून महाराष्ट्र राज्यात मांस उत्पादन २००३-०४ मध्ये ५३ मि.टन, २००४-०५ मध्ये ५३ मि.टन, २००५-०६ मध्ये ५४ मि.टन, २००६-०७ मध्ये ५६ मि.टन, २००७-०८ मध्ये ५८ मि.टन, २००८-०९ मध्ये ५९ मि.टन, २००९-१० मध्ये ५९ मि.टन, २०१०-११ मध्ये ६२ मि.टन, २०११-१२ मध्ये ६३ मि.टन, २०१२-१३ मध्ये ७१ मि.टन आणि २०१३-१४ मध्ये ५७ मि.टन एवढे शेळ्यांपासून मांस उत्पादन झाल्याचे दिसून येते. म्हणजेच शेळ्यांपासून मिळणाऱ्या मांस उत्पादनात सतत वाढ होत असल्याचे दिसून येते म्हणजेच शेळ्यांपासून मिळणाऱ्या मांसाला सुध्दा मोठ्या प्रमाणात मागणी तयार होत आहे.

भारतातील शेळ्यांच्या जाती :

देशात शेळ्यांच्या प्रमुख २३ जाती असून, या सर्व शेळ्यांच्या जातीचा दूध व मांस उत्पादनासाठी उपयोग होतो. त्याप्रमाणेच शेळ्यांपासून शेतीसाठी उपयोगी असलेले मांसाचे खत, लेंडीखत, कातडी इत्यादी उत्पादन मोठ्या प्रमाणात मिळते. देशामध्ये मांस उत्पादनासाठी ब्लॅक बेंगाल, मलबारी, उस्मानबादी, आणि गंजम यांचा उपयोग होतो. तर दूध व मांस या दोन्हीही उत्पादनासाठी जमनापारी, बारबारी, सिरोही, बीटल, जाखराना, सुरती, संगमनेरी, मेहेसाना, आणि झालावाडी या जातींच्या शेळ्यांचा उपयोग होतो. तर चांगथांगी, गड्डी, चेगू या शेळ्यांपासून मोठ्या प्रमाणात लोकर मिळते.

भारतातील शेळ्यांच्या प्रमुख जातींची माहिती

अ. क्र	जात	मूळस्थान	उपयुक्तता	शारीरिक वजन		स्निग्धांश	विताचा काळ	जातीचे वैशिष्ट्ये
				नर	मादी			
१	पारी	उत्तर प्रदेश	दूध-मांस	६५-८६	४५-६०	५.२	२७४	रंग पांढरा भुरकट, रोमन नोज, मांडीवर भरपूर लांब केस, कान लांबट पिवळदार
२	सुरती	गुजरात, महाराष्ट्र	दूध-मांस	३५-४०	२५-३५	३.५	१५०	उत्तर महाराष्ट्र खान्देशात, गुजराथ मध्ये सुरतजवळ आढळते.
३	बारबेरी	उत्तर प्रदेश	दूध-मांस	३५-४०	२५-३५	३.९	१६७	रंग पाढंरा, भुरका, विटकरी, तांबुस रंगाचे ठिपके, जुळ्याचे प्रमाण अधिक, बंदिस्त पध्दतीने संगोपन करण्यास अनुकूल
४	बिटल	पंजाब	दूध-मांस	६५-८५	४५-६०	४.५	२८७	रंग काळा चमकदार, रोमन नोज, जमनापारी जातीपासून संकरीत जात
५	सिरोही	राजस्थान	दूध-मांस	५०	४०	३.५	१५०	रंग काळा, जुळे देण्याची क्षमता, दोन वर्षात तीन वेते देते, काटक नियमित वेते देते.
६	काळी	बंगाल,	मांस व	१४-१६	९-१४	४.१	१५०	मांस व कातडीसाठी प्रसिध्द बटकी जात, कातडी

	बंगाली	ओरिसा	कातडी उत्पादन					निर्यात होते.
७	ाबादी	महाराष्ट्र	दूध-मांस	५०-६०	३५-४५	३.५	१५०	जुळे देण्याची क्षमता, रंग काळा, दोन वर्षात तीन वेते देते, काटक नियमित वेते देते.
८	काश्मिरी (पश्मिना)	तिबेट सरहद, काश्मीर खोरे	(फर)	४०	३५	३.०	१००	अतिथंड प्रदेशात तिबेट सरहद्दीत आढळते, तलम धाग्यासाठी प्रसिध्द
९	मारवाडी	राजस्थान	दूध-मांस	३५	२५	३.५	१५०	रंग काळा व चमकदार, अंगावर लांब केस असतात.
१०	झाडलावाडी	गुजरात	दूध-मांस	५०	४०	३.५	१५०	अतिथंड प्रदेशात तिबेट सरहद्दीवर आढळते, तलम धाग्यासाठी प्रसिध्द

स्त्रोत : देशपांडे पी.एम. ''स्वयंरोजगारासाठी बंदिस्त शेळी पालन व्यवसासय'', आदित्य पब्लिकेशन, औरंगाबाद. पृ.३९-४०.

संदर्भ :

१. पशुसंवर्धन माहिती पुस्तिका, 'पशुगणना' महाराष्ट्र राज्य पुणे. पृ.६२.
२. देश अविनाश (२०१५), 'महाराष्ट्रातील शेळी-मेंढीपालन व्यवसाय सद्यस्थिती आणि आव्हाने', पशुधन एश्वर्य मासिक, पशुसंवर्धन आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.पृ.९८.
३. रसाळे उध्दव (२०१५),''बंदिस्त शेळी पालन काळाची गरज'', गोडवा कृषी प्रकाशन, पुणे. पृ.२०,२१.)
४. शंभरकर अर्चना (२०१३), ''दुसरी चहरितक्रांती'', लोकराज्य, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, नोव्हेंबर, पृ.३६.
५. पशुगणना १६ वी १९९७, १७ वी २००३, १८ वी २००७ आणि १९ वी २०१२.
६. संदर्भ-प्राणी व मत्स्य विभाग, २००२-१२.
७. संदर्भ-इकॉनॉमिक सर्वे ऑफ महाराष्ट्र, २०१२-१३.

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with* International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Apr– 2018
Issue–I, Volume–VII (I)

स्त्री-शिक्षणासाठी आधुनिक विचारप्रवाह -एक अध्ययन

प्रा. डॉ. वंदना रामदास चवरे
विभाग प्रमुख - इतिहास
लेट निर्धन पाटील वाघाये कला,वाणिज्य,व विज्ञान महाविद्यालय
सानगडी ता. साकोली जि. भंडारा

समरी:-

सरकारने स्त्री विषयक शिक्षण धोरण आखून शैक्षणिक क्षेत्रात मोठी क्रांती घडवून आणली आहे.ज्ञान, कौशल्य आणि रोजगार प्राप्त करण्यासाठी लोकांना सक्षम करुन मानव विकास साधण्यामध्ये शिक्षण महत्वाची भूमिका बजावित आहे. कोणतेही शैक्षणिक कार्यक्रम, विशेषत: राज्यशासन आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थाच्या संयुक्त विद्यमाणे राबविले जात असतात. मुलभूत शिक्षणाची अधिकांश जबाबदारी जरी राज्यशासनाची असली तरी शैक्षणिक यंत्रणा,स्थानिक परिस्थितीशी अधिक प्रतिसादशील व्हावी व त्यामध्ये सामाजिक सहभाग मिळविणे सुलभ व्हावे, या हेतूने ग्रामीण व नागरी ह्या दोन्ही भागांमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांना देखील शालेय शिक्षणामध्ये सहभागी करुन घेतले आणि शैक्षणिक क्षेत्रात अधिक पारदर्शकता आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. आधुनिक शिक्षणामुळे स्त्रिया जागतिकीकरणाच्या आर्थिक विकासाच्या क्षेत्रातही सहभागी होऊन आपल्या कार्याचा ठसा उमटवित आहे.

प्रस्तावना:-

भारत हा विकसनशील देश आहे. आपल्या विकसनशील देशाला विकसित अवस्थेपर्यंत पोहाचविण्यासाठी २०२० सालाचे एक नवीन स्वप्न आपले माजी राष्ट्रपती 'ए. पी. जे. अब्दुल कलाम' यांनी सर्व भारतीयांना दाखविले आहे. लोकसंख्या शास्त्राच्या अभ्यासकांनी संख्याशास्त्राच्या साहाय्याने असे दाखवून दिले आहे की, २०२० साली भारत हा जगातील सर्वात अधिक तरुण असणारा देश असेल. २०२० साली तरुण असणाऱ्या या लोकसंख्येला सक्षम करण्यासाठी सद्यस्थितीत शिक्षणाच्या भूमिकेचा विचार करणे अत्यंत गरजेचे आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून मानवी श्रमाचा दर्जा उंचावला जाणे आवश्यक असते. म्हणूनच शिक्षणावरील खर्च, कौशल्यनिर्मिती, संशोधन, आरोग्य सुविधांतील सुधारणा यांचा वापर मनुष्यबळ विकासासाठी करावा लागणार आहे. शिक्षण हे मनुष्यबळ विकासाचे एकमेव साधन आहे. म्हणून थोर शिक्षणतज्ञानी म्हटले आहे की, शिक्षण ही भविष्यकाळाची गंतवणूक व समाज परिवर्तनाचे साधन आहे.[१]

स्वातंत्र्योतर भारताने १९५१ पासून नियोजनाच्या माध्यमातून आर्थिक विकासाला चालना दिलेली आहे. भारताने १९९१ पासून स्विकारलेल्या खुल्या आर्थिक धोरणामुळे सेवा क्षेत्राच्या जोरावर देशाची विकासात्मक वाटचाल झपाटयाने होत आहे. भारतीयांनी वसाहतकाळा पासून असलेले इंग्रजीचे ज्ञान, माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रातील क्रांती आणि जागतिक व्यापार संघटनेच्या सेवा व्यापार विषयक करारास मंजुरी (GATS- General Agreement on Trade in Services) यामुळेही सेवा क्षेत्राचे स्वरुप व व्याप्तीत वाढ झालेली आहे. सध्या जगातीलपहिल्या १०बाजाराभिमुख अर्थव्यवथांपैकी एक म्हणून भारतीय अर्थव्यवस्थेचा उल्लेख केला जात आहे.[२]

भारत- सेवा क्षेत्र वृध्दी दर (%)

वर्ष	सेवा क्षेत्र वृध्दीदर%	अर्थ व्यवस्था वृध्दीदर%
२००१– ०१	७.७	४.४
२००१- ०२	७.१	५.८
२००२-०३	७.३	३.८
२००३-०४	८.२	८.५

२००४-०५	९.९	७.५
२००५-०६	१०.०	८.४
२००६-०७	११.२	९.२
२००७-०८	११.०	९.२
२००९-१०	१०	८.०५
संदर्भ : RBI Annual Report 2008-09. Economic Survey of India 2010-11		

तक्त्यातील आकडेवारीनुसार भारतीय अर्थव्यवस्थेची भरभराट सेवा क्षेत्राच्या जोरावर होत असल्याचे स्पष्ट होते. सन २००० नंतर भारताने 'GATS'करारावर शिक्कामोर्तब केले असून परिणामी त्यानंतर सेवाक्षेत्राची वृध्दी वेगाने होत असल्याचे दिसून येते. सेवाक्षेत्राला शेती व उद्योग क्षेत्राची अपेक्षित साथ न मिळाल्याने देशाचा वृध्दीदर दोन अंकी बनू शकलेला नाही, जी विकासाची अट आहे.

सेवाक्षेत्राचे अर्थव्यवस्थेत स्थान :-

अर्थव्यवस्थेचे उत्पादक उपक्रम

प्राथमिक क्षेत्र	**द्वितियक क्षेत्र**	**तृतीयक क्षेत्र/ सेवाक्षेत्र**
ती, जंगल, मस्य वसाय, नैसर्गिक साधन पतीवर आधारीत मानवी मग्रीचा कमाल वापर.	खनिज उत्पादने, कारखानदारी, बांधकाम, वीज, गॅस, पाणीपुरवठा उत्पादक उपक्रम.	सर्व प्रकारच्या उत्पादक सेवा व्यापार, वाहतूक, दळणवळण बँक वित्त व्यवहार,**शिक्षण**,आरोग्य, विमा सामाजिक व वैयतिक सेवा. इतर दोन्ही क्षेत्रांच्या वाढीला हात भार .

स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाचे क्षेत्रीय विश्लेषण (%)

वर्ष	**शेती**	**उद्योग**	**सेवा**
१९५०-५१	५५	१४.५०	३०.५०
१९८०-८१	२७	४४.००	२९.००
१९९०-९१	२८.५२	३०.४७	४१.१०
१९९५-९६	२५.८९	३०.४७	४३.६४
२००१-०२	२२.२६	२७.६४	५०.१०
२००५-०६	१८.००	२८.३६	५३.६४
२००९-१०	१७.००	२८.००	५५.००
संदर्भ : Centre for monitoring Indian Economy National Accounts Statistics.			

सेवा क्षेत्राचे महत्त्वाचे कार्य :-

प्राथमिक व द्वितियक क्षेत्रांच्या विकासाला हातभार लावणे विस्तारीत असते.

म्हणजेच सेवाक्षेत्राचे महत्त्व अनन्य साधारण आहे. सेवाक्षेत्रात ज्या घटकांचा समावेश होतो त्या मध्ये शिक्षण हे अग्रभागी आहे.

राष्ट्रीय उत्पादन :-

१) यात प्राथमिक क्षेत्राचे योगदान खूप जास्त असेल असे देश अल्पविकसित.

२) द्वितियक क्षेत्राचे योगदान खूप जास्त असेल तर ते देश विकसित असल्याचे लक्षण.

३) तृतीयक क्षेत्र चांगलेच विस्तारित असेल व स्थूल देशांतर्गत उत्पादन व एकूण रोजगारात तृतीयक क्षेत्राचा वाटा फार मोठा असेल तर ते विकसीत देश असतात.[३]

भारताच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातील प्रत्येक क्षेत्राचा वाटा वर्ष	प्राथमिक	द्वितियक	तृतीयक
१९५०-५१	५७.७०%	१४.८०%	२७.५०%
२०००-०१	२८.४०%	२२.२०%	४९.४०%

वरील तक्त्या वरुन असे दिसून येते की सन १९५०-५१ ते सन २०००-०१ या कालावधीत भारताच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातील सेवाक्षेत्राचा वाटा वाढत गेला आहे. म्हणजेच देश अल्प विकास अवस्थेकडून विकसनशील अवस्थेकडे आलेला आहे.[४]

सेवाक्षेत्रात आधुनिक शिक्षणाचे स्थान :-

सेवा क्षेत्रात सर्व प्रकारच्या उत्पादक सेवांचा समावेश होतो. त्यामधील काही सेवांची नावे : व्यापार, वाहतूक दळणवळण, बँका आणि वित्त व्यवहार, शिक्षण, आरोग्य, विमा, सामाजिक आणि वैयक्तिक सेवा.

विविध प्रकारच्या सेवांचा विचार करता आणि सेवाक्षेत्रांचे महत्वाचे कार्य आणि हेतू बघता असे लक्षात येते की शिक्षण हा सेवाक्षेत्रातील अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. उत्पादन प्रक्रियेचे जे चार घटक आहेत. भूमी, भांडवल श्रम, संयोजन या पैंकी भांडवल, श्रम आणि संयोजन यामध्ये सकारात्मक, विकासभिमुख बदल घडवण्याचे शिक्षण हे महत्वाचे साधन आहे. यासर्व वरील परिस्थिती मुळे स्त्री- शिक्षणावरही आधुनिक विचार प्रवाहाचा परिणाम झालेला आहे. ते आधुनिक विचार प्रवाह खालील प्रमाणे आहे.

१. स्त्रियांचा उच्च शिक्षणाकडे पाहण्याच्या दृष्टीकोनात बदल :-

सामान्यपणे स्त्रियांचा उच्च शिक्षणाचा पारंपारिक दृष्टिकोन पदवी मिळवणे हाच आहे. आज बदलत्या परिस्थितीनुसार त्यात बदल केला पाहिजे. आज पदवी शिक्षणाबरोबर उपयोजित स्वरुपाचे व्यावसायिक अभ्यासक्रम शिकविणे गरजेचे आहे. त्यामुळे स्त्रिया स्व:ताच्या पायावर उभ्या राहू शकतील. पदवी शिक्षणक्रमात आधुनिक तंत्रज्ञान व माहिती देणारे शिक्षण समाविष्ट करणे आवश्यक आहे. असे शिक्षण स्त्रियांना स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण करू शकेल.

२. व्यावसायिक शिक्षणाची पायाभरणी :-

भारतीय समाज पुरुषप्रधान संस्कृती असणारा आहे. अर्थार्जनाची सूत्रे प्राचीन काळापासून पुरुष वर्गाच्या हाती आहेत. त्यामुळे स्त्रीला दुय्यम स्थान प्राप्त झाले. स्त्रियांना आजही अर्थार्जनासाठी पुरुषांवर अवलंबून राहावे लागत आहे. स्त्रिया जर व्यावसायिक शिक्षण घेऊन आर्थिक दृष्टया कार्यक्षम बनल्या तर निश्चितच स्त्री सबलीकरणाचे उद्दिष्ट साध्य होईल. यासाठी महिला व्यावसायिक, तांत्रिक शिक्षणात विशेष सोयी सवलती दिल्या गेल्या पाहिजेत. माध्यमिक शाळेत व्यवसाय मार्गदर्शन केंद्राची स्थापना, व्यवसाय व्यवस्थापनाचे विशेष प्रशिक्षण अभ्यासक्रम राबवणे आवश्यक आहे.[५]

३. स्त्री-सुरक्षिततेच्या नियमांची तरतूद व अंमलबजावणी :-

महिलांवर शाळेत, कॉलेजमध्ये, नोकरीवर जाताना व नोकरीच्या ठिकाणी अत्याचार होतात त्यामुळे असुरक्षततेची भावना निर्माण होते. त्यामुळे भारतीय समाज शिक्षणापेक्षा चारित्र्य टिकवणे, नैतिकतेसाठी धडपडतो आहे. शासनाने महिलांवर होणाऱ्या अत्याचारांची दखल घेवून त्यांच्या सुरक्षिततेसाठी कठोर नियमांची अंमलबजावणी केली पाहिजे.

या शिवाय असे कायदे विशेष हिंदू विवाह कायदा (१९५५), हिंदू वारसा कायदा (१९५६), घटस्फोट प्रतिबंधक कायदा (१९५५), हिंदू अडॉप्शन ॲण्ड मेंटेनंस ॲक्ट (१९५६) या कायद्यात सुधारणा व प्रत्यक्ष अंमलबजावणी व्हावी. महिलांच्या शिक्षणासाठी उद्योग क्षेत्र किंवा व्यक्तीकडून गुंतवणूक करण्याचा नियम केला पाहिजे.[६]

४. विवाहाची वयोमर्यादा वाढवणे :-

शासनाने जरी मुलीचे वय १८ वर्ष असणे कायद्याने बंधनकारक केले आहे. परंतु ग्रामीण भागात, अशिक्षित व आदिवासी भागात १८ वर्ष वय होण्याअगोदरच मुलींची लग्ने होतांना आजही दिसत आहेत. याची शासनाने दखल घेऊन त्याविरूध्द कडक अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. तसेच १८ वर्ष वयोमर्यादेतही फक्त १२ वी पर्यंत शिक्षण घेता येते. लग्नानंतर सांसारीक जबाबदाऱ्या, बाळंतपण यामुळे स्त्रियांच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष होते. बहुधा त्यांचे शिक्षण थांबवले जाते म्हणून शासनाने त्याविषयी लक्ष घालून वेळीच विवाहाची वयोमर्यादा १८ वर्षापेक्षा जास्त केल्यास त्यांना उच्च शिक्षण घेता येईल.

५. आरक्षणाची सोय :-

महिलांचा राजकारणातील सहभाग आणखी वाढावा व प्रतिनिधित्व मिळावे याकरीता ७३ आणि ७४ च्या घटना दुरुस्तीतून पंचायात व स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महिलांना ३३ टक्के आरक्षणाची सोय असून या ३३ टक्के आरक्षणाची आजही अंमलबजावणी झालेली नाही.[७] म्हणून महिलांना प्रत्येक ठिकाणी आरक्षणाची सोय केल्यास त्यांच्या शिक्षणाचा आणि सबलीकरणाचा संख्यात्मक आणि गुणात्मक दर्जा टिकवणे शक्य होईल.

उदा. आदिवासी मुली किंवा मुस्लीम समाजाच्या किंवा इतर कोणत्याही मागासलेल्या समाजाचे शैक्षणिक मागासलेपण घालवण्यासाठी विशेष शिष्यवृत्ती किंवा आरक्षण द्यावे.

६. पालक व समाज यांच्यात स्त्री- शिक्षणविषयक जागरुकता निर्माण करणे:-

मुलगा वंशाचा दिवा अशी समजूत आजही समाजात आहे. त्यामुळे आपण स्त्रीभ्रूणहत्या प्रकरणे वर्तमानपत्रांत वाचत असतो. सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या वतीने २००८ मध्ये करण्यात आलेल्या सर्वेक्षणात महाराष्ट्रात मुलींचे दर हजारी प्रमाण कमी होत असल्यामुळे सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्यावतीने विविध उपक्रम हाती घेण्यात आले. 'आंमची मुलगी' या संकेत स्थळाची निर्मिती करुन स्त्रीभ्रूण हत्तेविरुध्द गर्भलिंगनिदान चाचणीबाबत डॉक्टरांविरुध्द तक्रार करावयाची असल्यास या 'हेल्प लाइन' चा वापर करावा असे आव्हान करण्यात आले.[८] आपल्या पुरुष प्रधान समाजात मुलींच्या शिक्षणाचा उपयोग माहेरच्या कुटूंबांना होत नाही, पालकांचा म्हातारपणी सांभाळ करण्याची क्षमता / जबाबदारी फक्त मुलाचीच असते. या मानसिकतेला वैचारिक आणि भावनिक क्रांतीतून तडा देउन स्त्री-शिक्षणाचा म्हणजेच महिलांना सक्षम करण्याचा प्रयत्न यशस्वीपणे केला गेला पाहिजे.

७. उच्च शिक्षणात कार्यक्षम योजनांची अंमलबजावणी:-

स्त्रियांच्या प्राथमिक, माध्यमिक शिक्षणांत अनेक योजनांच्या आधारे सुधारणा झाल्या आहेत. परंतु उच्च शिक्षणात स्त्रियांचा सहभाग अत्यल्प दिसून येतो. यासाठी शासनाने स्त्रियांच्या उच्च शिक्षणात कार्यक्षम योजनांद्वारे स्त्रियांचा सहभाग वाढवला पाहिजे. तरच स्त्रिया आजच्या आधुनिक परिस्थितीला सामोर जाऊ शकेल. त्यासाठी शिष्यवृत्या, कमी खर्चात शिक्षण, मोफत शिक्षण, मोफत वसतिगृह, शिक्षणानंतर नौकरी मिळवून देण्याची शाश्वती यांसारख्या योजनांद्वारे महिला उच्च शिक्षित होतील.

८. स्त्री- शिक्षणात कार्यक्षम योजनांची अमलबजावणी :-

स्त्रियांच्या शिक्षणात जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरण यांना सामोर जाण्याची क्षमता, कौशल्य देणारे शिक्षण असणे गरजेचे आहे. त्यासाठी शिक्षणाचे आधुनिकीकरण करुन संगणक, माहिती-तंत्रज्ञान संप्रेषन क्षेत्र, व्यवस्थापन यांचे शिक्षण देणे गरजेचे आहे. या आधुनिक शिक्षणामुळे मुलींना नोकरीच्या निरनिराळ्या संधी उपलब्ध होतील.[९]

९. स्त्री-शिक्षणासंदर्भात संशोधन :-

शैक्षणिक संशोधन हे स्त्री-शिक्षणात संख्यात्मक व गुणात्मक स्वरुपात होणे गरजेचे आहे. शिक्षणाचे ध्येय व त्यांची साध्यता अभ्यासक्रम, अध्यापन पध्दती, व्यवस्थापन, मूल्यमापन या संदर्भात संशोधन हाती घेऊन त्यांच्या निष्कर्षांचा उपयोग स्त्रियांच्या विकासासाठी केला जावा.

वरील सर्व बदल प्रत्यक्षात झाल्यास स्त्रियांचे समाजात स्थान, स्वरुप बदलून जाईल. त्यासाठी शासनाला शालेय धोरणात बदल करणे गरजेचे आहे. त्यातून स्त्रियांच्या विकासातील शालेय शिक्षणाचा पाया पक्का होईल.[१०]

१०. स्त्रियांच्या व्यक्तिमत्वविकास कार्यक्रमांवर भर :-

स्त्रियांच्या व्यक्तिमत्व विकासाच्या दृष्टीने प्राथमिक, माध्यमिक स्तरापासूनच औपचारिक शिक्षणाबरोबर अनौपचारिक शिक्षण मिळणे गरजेचे आहे. स्त्रियांची शिक्षणाबद्दल उदासीनता हे त्यांच्या अपयशाचे गमक आहे. स्त्री संघटनांची संख्या वाढली पाहिजे. स्त्रियांसाठी व्याख्याने, चर्चासत्रे, यांचे आयोजन झाले पाहिजे. यांमुळे स्त्रिया स्वयंपूर्ण होऊन शिक्षणातील व जीवनातील समस्यांना त्या समर्थपणे तोंड देऊ शकतील.

सामाजिक जबाबदाऱ्या :-

१) प्रत्येक महिला प्रतिनिधींची सामाजिक जबाबदारी आहे की समाजातील अनिष्ट रुढी, परंपरा, चालीरीती यांमध्ये बदल घडवून आणावा.

२) हुंडयाला कायद्याने बंदी असलीतरी प्रत्यक्ष हुंडा घेतल्याशिवाय आपल्याकडे विवाह होत नाहीत. तेव्हा स्त्रियांनी स्वत: पुढाकार घेऊन हुंडाबंदी करावी.

३) अंधश्रध्देचे प्रमाण ग्रामीण भागांतून जास्त प्रमाणात असते व त्यातच अंधश्रध्देला बळी पडणाऱ्यांमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण जास्त असते. याचे मुख्य कारण म्हणजे,आपल्याकडे धर्म व समाज या दोन्हीही ठिकाणी स्त्रियांना गौण स्थान आहे. अंधश्रध्दा घालवण्यासाठी शिक्षक व सामाजिक नेत्यांद्वारे जाणीवजागृती होणे आवश्यक आहे.[११]

निष्कर्ष

भारतात जागतिकीकरण, आधुनिकीकरणला १९९१ पासून सुरुवात झाली. स्त्रिया कोणत्याही क्षेत्रात मागे पडू नये याकरिता स्त्रियांना तांत्रिक, व्यावसायिक, संगणक क्षेत्रात जास्तीत जास्त संधी उपलब्ध करुण देण्यासाठी सरकारने तशा प्रकारचे शिक्षण महिलांना देऊन त्यात सहभाग करून घ्यावे.

केंद्रशासन व राज्यशासन यानी महिलांची निरक्षरता कमी करण्यासाठी आयोग व समित्यांची नियुक्ती केली, मोफत पाठयपुस्तके, गणवेश, मोफत शिक्षण या सारख्या भरीव योजना समोर आणल्या. या सर्व सोयीसुविधा देऊनही स्त्रियांचे निरक्षरतेचे प्रमाण मात्र अजूनही चिंताजनक आहे.१९९४ च्या महिला धोरणात महिला शिक्षणास सर्व बाजुंनी गती देण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येते. या धोरणात शिक्षण व तांत्रिक शिक्षणासाठी ज्यातरतूदी सुचविल्या आहेत त्यामध्ये धोरणात्मक सकारात्मकता आहे. परंतु त्या मध्ये काटेकोर व संपुर्ण नियोजनाचा अभाव जाणवते.

१) खैरनार के.एस. : सेवा क्षेत्रात शिक्षणाची भूमिका : योजना - विकास समर्पित मासिक, सप्टेंबर २०११ पृ. क्र. १०

२) खरात जी. डी. : भारतातील सेवाक्षेत्राची यशस्वी वाटचाल : योजना - विकास समर्पित मासिक, सप्टेंबर २०११, पृ. क्र. १५

३) खैरनार के. एस. : उपरोक्त, योजना सप्टेंबर २०११ पृ. क्र. ११

४) खैरनार के. एस. : कित्ता, सप्टेंबर २०११ पृ. क्र. ११

५) सपकाळ दत्तात्रय मनोहर **:** महिला सक्षमीकरणासाठी शिक्षण : शिक्षण संक्रमण,महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे. मार्च २०१२, पृ. क्र. ३७

६) बॅ. पुगलिया सुनीता : स्त्री आणि कायदा : मु. श. किर्लोस्कर, पुणे. प्र. आ. १९७५ पृ. क्र. १०२

७)पवार दीपक : महिलांचे सक्षमीकरण : श्री साईनाथ प्रकाशन १, भगवाघर कॉम्पलेक्स, धरमपेठ, नागपूर, पृ. क्र. १०

८) कुलकर्णी चारुशीला :'आंमची मुलगी संकेत स्थळात बिघाड': १३ जुन, लोकसत्ता, २०१२

९)सपकाळ दत्तात्रय मनोहर **:** उपरोक्त, मार्च २०१२, पृ. क्र. ३७,

१०)कित्ता,पृ. क्र. ३८

११) अंकुश सुनीता : ग्रामीण महिला शिक्षणापासून किती विकसित ? किती वंचित ? शिक्षण संक्रमण, महाराष्ट्रराज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे. मार्च २०१२,पृ. क्र. २४